EURIPIDES MEGLEVŐ TRAGÉDIÁINAK CHRONOLOGIÁJA

IRTA:
GAJDOS JÓZSEF

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSAJTÓJA.
1913.

EURIPIDES MEGLEVŐ TRAGÉDIÁINAK CHRONOLOGIÁJA

IRTA:
GAJDOS JÓZSEF

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSAJTÓJA.
1913.

Euripides meglevő tragédiáinak chronologiája.

Euripides 88 darabjából csak 18 maradt reánk a maga teljes egészében, tehát drámáinak csaknem egy negyed része s így sokkal szerencsésebb, mint a nagy tragikus triász másik két tagja: Aischylos és Sophokles.

Ha már most a meglevő darabok chronologiáját akarjuk megállapítani, sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy az egyes darabok keletkezési idejére vonatkozó biztos, a didaskaliákból származó adatunk igen kevés van, aminek következtében egész határozottsággal csak nyolc darabnak ismerjük keletkezési idejét; és ezek a következők: Alkestis (438), Medea (431), Hippolitos (428), Trójai nők (415), Helene (412), Orestes (408), Bacchans nők és Iphigenia Aulisban.[1]

A többi darabokra nézve a philologiai kutatás módszerével kell eljárnunk. Jelen esetben igen különbözők azok a szempontok, amelyeket figyelembe kell vennünk az egyes darabok keltének megállapításánál. Nevezetesen az Aristophanes komédiáiban található paródiák, amelyek megadják az egyes drámákhoz a *termini ante quost*, a darabokban található célzások a múlt és jelen politikai eseményeire vonatkozólag; továbbá a költő viselkedése a politikával és vallással szemben és magának a darabnak charaktere mind többé-kevésbbé segítségünkre szolgálnak a darabok chronologiai kutatásánál. Euripides darabjai elég szép számmal maradtak

[1] Két utóbbit a költő halála után adták elő.

fenn úgy, hogy azok technikai fejlődését is vizsgálatunk tárgyává tehetjük. A technikai szempontok a darabokat három csoportra különítik el, nem tekintve azt, hogy Euripides már több mint negyven éves volt, mikor ezek közül a legkorábbit, az Alkestist megírta. A technikai szempontok, melyek alapján az egyes csoportokat elkülönítik, a darabok metrumában és nyelvezetében jutnak érvényre.

Ami a metrikai szempontból való vizsgálatot illeti,[1] figyelembe kell vennünk a jambicus truimeterben a hosszú szótagok feloldásának növekvő számát[2] a trochaicus tetrameterek használatának felelevenítését, amely nevezetes jelenség nyomon kisérte a trimeterben mutatkozó nagy pongyolaságot; azután

[1] Ebben a tekintetben a kezdeményezés G. Hermann érdeme (Elementa doctrinae metricae, Lipsiae), aki nekünk is sokban segitségünkre volt és akinek ez irányban végzett szorgalmas kutatásait Zirndorfer a következőkben foglalja össze· „circiter Ol. LXXXIX vel XC majorem incuriam tragoediam invasisse, quae inprimis cerneretur in solutionibus longarum syllabarum et usu anapaesti in senariis et octonariis atque ita quidem, ut talium solutionum et anapaestorum usus eo saepius nobis recurrat, quo recentior quaeque tragoedia sit."

[2] A dolgok természetében rejlik, hogy a költők működésük későbbi szakaiban a tárgyalásban kevesebb műgondot tanusitanak és a metrummal sem törődnek annyira. Ebből aztán arra a következtetésre jutunk, hogy minél későbbi valamely darab, annál több gondatlanságot találunk benne. Ezt általánosságban véve is kimutathatjuk, ha összehasonlítjuk Aischylos, Sophokles és Euripides tragédiáit: Aischylosnál úgyszólván sohasem találunk feloldást, Sophoklesnél nagy ritkán és Euripidesnél igen nagy számmal. Ezt az elvet megerősíthetjük Sophoklesnél magánál, amennyiben korábbi darabjaiban kevesebb feloldással találkozunk, mint a későbbiekben. De nézzük Euripides darabjait, ahol ugyanezt találjuk azon daraboknál, amelyeknek keltét biztosan tudjuk. Ha összehasonlítjuk a 87. Olympias idejében keletkezett Medea és Hippolytos feloldásait a Troadesben (91. Ol.) és Orestesben található feloldásokkal, akkor azt látjuk, hogy míg a Medeában circ. 72 és Hippolytosban 49, addig a Troadasban 203 és az Orestesben, amely szintén későbbi, 599 feloldást találunk. (V. ö. Hermann, Elementa doctrinae metricae). Tehát ezekből megállapithatjuk, hogy annál későbbi valamelyik euripidesi darab, minél több feloldást találunk benne.

a kevert dochmiacusok intenzivebb alkalmazását és a különböző versmértékeknek folyton nagyobb és nagyobb mértékben való variálását, amelyeknek figyelembe vétele alkalmas bizonyos időpontoknak, helyesebben bizonyos periodusoknak a megjelölésére.

További megfigyelés tárgyát képezik a karénekek metrikai megalkotása a responsiók szempontjából, a symmetriának növekvő hiánya, továbbá a monodiumok és az ú. n. ἀμοιβαῖα, vagyis a színészek váltakozó énekeinek kiterjedt használata. Azután tudjuk, hogy a kar Euripidesnél folyton veszit fontosságából és már úgyszólván nem is szerkezeti, hanem díszítő elem és a cselekvényhez való relativ viszonya mind lazább és lazább lesz, amiből szintén gyaníthatjuk, hogy az illető darab melyik periodushoz tartozik. A musicalis szavak ismétlése, illetve azok száma szintén indiciumot szolgáltat nekünk az egyes csoportok megismerésére. Egy másik fontos feladat, hogy megállapitsuk az egyes euripidesi darabok belső összefüggését a kölcsönzött kifejezések, motivumok és helyzetek tekintetbevételével. Ezen kölcsönzés vagy ismétlés lehet olyan természetű, hogy egyáltalán nem bír bizonyító erővel, vagy pedig egyszerüen a technikai fejlődés fokmérője; azonban olyan is lehet, hogy előtérbe tolhatja az elsőbbség kérdését, amit szintén figyelembe kell vennünk bizonyos esetekben. Sophokles művészetének viszonya Euripides művészetéhez szintén olyan kérdés, amelynek megoldása igen fontos feladat, ha az euripidesi darabok chronologiáját kutatjuk. A két költő kölcsönösen és kikerülhetetlenül hatott egymásra, mivel ők kortársak és riválisak voltak, amennyiben ugyanazon díjért versengtek és mindegyik olyan tárgyat dolgozott fel, amit a másik már egyszer fölhasznált. A két költő műveiben legvilágosabb bizonyítékát látjuk a kölcsönös hatásnak és így Sophokles egy darabja terminus post, vagy ante quemet szolgáltathat az Euripides drámájához. Ha pedig az egyes darabokat, mint egészet, a költő életének különböző szakaiban vizsgáljuk, a tárgy megválasztásában is figyelemreméltó kü-

lönbségeket fogunk észrevenni.[1] Míg ugyanis kezdetben (455—431) új tárgyak (Alkestis, Alkmeon, Medea) feldolgozásával igyekezett érdeklődést kelteni, a peloponnesosi háború első felében nemzeti drámákkal próbált szerencsét, amelyek alkalmat adtak a költőnek arra, hogy egykorú politikai viszonyokra vonatkozó célzásokat szőjjön darabjaiba (Heraklidák, Andromache, Herakles, Hiketides, Ion). Működésének harmadik korszakában, amikor a háború és politika kezdett közönyössé válni, ismét visszatért a régi mythosokhoz, de úgy, hogy azok feldolgozásában részben eltért elődeitől (Elektra, Phoinissai, Orestes), részben az egésznek új egyéni felfogást kölcsönzött (Helena, Andromeda, Iphigenia a Taurosoknál). Ilyen és ezekhez hasonló szempontokból kiindúlva igyekeztek a tudósok megállapítani az euripidesi darabok chronologiáját.

A daraboknak már megjelent egy pár chronologiája vagy külön, vagy az euripidesi kiadásokkal kapcsolatban és egy pár darab külön értekezés tárgyát is képezte. Általában kielégítő eredményeket nem értek el, de több esetben kivételt kell alkalmaznunk nemcsak a tudósok kritikai műveivel, hanem a népszerű kézikönyvekkel szemben is.

Az egyetértés hiánya a darabok keltének megállapításánál azonnal nyilvánvaló lesz, ha egy pár példával rámutatunk a kritikusok különböző véleményeire. A Heraklidákat 445-től 418-ig nagyon különbözőképpen datálták. Az Andromachét szintén igen különböző évekre helyezték (430—424, 424—418 és 413—412). Az Iont majd a korábbi, majd a későbbi darabok közé számították. Heraklesről némelyek azt tartották, hogy megelőzte Sophokles Trachisi nők c. drámáját, mások szerint pedig ez sugalmazta amazt. Ugyancsak a prioritás kérdése még most is befejezetlen Sophokles és Euripides Elektráját illetőleg és mindkét oldalon neves tudósok állanak. Roscher és mások az Iphigenia Tauricát Kr. u.

[1] Wilh. Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, p. 218.

425-re teszik, mások pedig 414-re; némelyek szerint a Helena után következik és a legkésőbbi darabok közé tartozik. A Hiketidest egyaránt helyezik a Nikias-féle béke elé és utána. Willamowitz-Moellendorff az Analecta Euripideában így nyilatkozik erről: „Post Niciae pacem in commendationem foederis Argivi scriptam esse fabula se ipse testatur." A „Der Mütter Bittgang" bevezetésében azt erősíti, hogy a Hiketidesnek 422-ben, vagy legalább is 421-ben kellett keletkeznie. A többi kritikusok ezen két vélemény között oszlanak meg. A Phoinissait különféleképpen datálták 411 és 407 között. Hecubáról keveset disputáltak és a Cyclopssal pedig nem foglalkoztak eleget.

A darabok chronologiájával külön értekezésben foglalkozott Zirndorfer és Fix a Didot-féle kiadáshoz írt bevezetésben (Paris. 1843). Hartung egy chronologiai táblát ad „Euripides Restitutus" etc. c. művében és egy pár darab keletkezéséről is disputál azok analizálásával kapcsolatban. Musgravenak is van egy „chronologia seenica"-ja. Hermann, Pflugk és mások szintén tekintettel vannak a darabok dátumára az illető drámákhoz írt bevezetésükben. Jebb az Encyclopaedia Britannicában tárgyalja a darabok chronologiáját. Nauck kifejezetten kerüli ezt a kérdést: „de chronologia tragoediarum Euripidearum adeo rara sunt et manca testimonia ut plerarumque aetas nobis ignota sit, neque in animo est coniecturas ea de re periclitari utique lubricas."[1] Azután commentárral együtt adja a darabok chronologiáját Willamowitz-Moellendorff az Analecta Euripideában, pp. 147—157. Berlage „Commentatio de Euripide Philosopho" [2] c. értekezésében egy általános bevezető előadást tart a darabok sorrendjéről és Murray új kritikai kiadásában adja a darabok lajstromát „secundum ordinem temporum quibus actae esse videntur." Az egyes darabokat vizsgálták még

[1] Nack, Euripides, I., XXVII.
[2] Leyden, 1888.

chronologiai szempontból a következők: Hardion, Boeckh, Firnhaber, Bergk, Willamowitz-Moellendorff, Vahlen, Bruhn, Kaibel és mások.

Ezek után mellékelem itt a darabok chronologiai sorrendjét, amely a darabok tanulmánya és a reájuk vonatkozó irodalom átvizsgálása után elfogadhatónak látszik.

Azután megkezdjük a drámák chronologiájának tárgyalását, még pedig abban a sorrendben, ahogy azt a következő táblázatban fogjuk találni:

	Kr. e.
Kyklops	Bizonytalan keltű; valószínűleg az Alkestis előtt, de minden bizonnyal a Hecube előtt keletkezett.
Alkestis	438.
Medea	431.
Heraklidák	430, az első spártai invázió után.
Hippolytos	428.
Hecuba	425—423.
Hiketides	420, az Argossal kötött egyezség után.
Herakles	420—418.
Andromache	417, a mantineai ütközet után.
Ion	416—414.
Trójai nők	415.
Iphigenia a Taurosoknál	414—413.
Elektra	413.
Helena	412.
Phoeniciai nők	410—409.
Orestes	408.
Bacchans nők	407.
Ighigenia Aulisban	407.

Rhesost nem vesszük számításba, mivel ténynek fogadjuk el, hogy nem Euripides műve, hanem a következő század terméke.

Kyklops.

A Kyklops keltére vonatkozólag nincs semmi ókori testimonium és nincsenek a darabban célzások, hogy segítsenek legalább a periodus megállapításában; a szokásos metrikai és stilisztikai zsinórmértéket sem lehet egész bizonyossággal alkalmazni azon egyszerű okból, mivel ez az egyedüli satyrdráma, amely az ókorból e nemben reánk maradt. A satyrdráma természete — azt hiszem — azt is megfogja magyarázni, hogy a iambicus trimeterben igen gyakran találunk feloldásokat, sőt egy sorban többet is; azonban fontos dolog, hogy a későbbi tragédiák közül néhány a Kyklopsot is felülmulja e tekintetben.[1] Bergknek feltűnt a darabban a lírai részek rövidsége, mindazonáltal ő is azt hiszi, hogy a darab semmi esetre sem „zu den älteren Arbeiten des Euripides gehört." A Kyklops rövidségéből csak azt az észszerű következtetést vonhatjuk le, hogy az ilyen typusú rövid darabot a tragikus trilogia után adták elő.[2] A Kyklops szókincse általában véve tragikus, azonban sok szót találunk benne a pásztoréletből és a nép beszédéből, amely tulajdonság nyilvánvalóan közös vonása volt a satyrdrámáknak. V. ö. Horatius, Ars Poetica, vv. 234 skv.:

Non ego inornata et dominantia nomina solum
verbaque, Pisones, Satyrorum scriptor amabo.

Terminus ad quem található a Hecuba c. drámában, amelyről Kaibel mutatta ki, hogy a Kyklopsból derivált motivumot tartalmaz.[3]

[1] Rumpel, Philologus, 23. Die Auflösungen im Trimeter des Euripides.

[2] Croiset, Histoire de la littérature grecque, 3, Chap. IX.

[3] Kaibel, Hermes, 30 (1896), Kratinos' 'Οδυσσῆς und Euripides Κύκλωψ, pp. 82 skv.

Ez Polymestor thrák király megvakítása a Hecuba záró jelenetében (1035. sortól végig), amelyet Kaibel szerint Polyphemos megvakításának jelenete sugalmazott (Kyklops vv. 663 skv.). Figyelemreméltó hasonlóságok vannak a két jelenet között úgy a situatióban, mint az egyes kifejezésekben. Mindkettő embertelen bánásmódja miatt lakol és mindkét esetben ellenük van a drámai sympathia. A Kyklops kínjában így kiált a barlangban:

Ὦ μοι, κατηνθρακώμεθ' ὀφθαλμοῦ σέλας,[1]

amire a satyrok kara újongva így felel:

Καλός γ'ὁ παιάν· μέλπε μοι τόνδ' αὖ, Κύκλωψ.

Polymestor hasonlóképpen kiált:

Ὦ μοι τυφλοῦμαι φέγγος ὀμμάτων τάλας,[2]

és szavait nagy örömmel hallgatja a trójai nők kara. A két megvakított fenyegetése hasonló szavakban jut kifejezésre:

ἀλλ' οὔτι μὴ φύγητε τῆσδ' ἔξω πέτρας
χαίροντες, οὐδὲν ὄντες· ἐν πύλαισι γὰρ
σταθεὶς φάραγγος τοῖσδ' ἐναρμόσω χέρας.[3]

ἀλλ' οὔτι μὴ φύγητε λαιψηρῷ ποδί·
βάλλων γὰρ ὄγκων τῶνδ' ἀναρρήξω μυχούς.
ἰδού, βαρείας χειρὸς ὁρμᾶται βέλος.[4]

Mindkét áldozat úgy áll bosszut, ahogy tud, t. i. rossz kimenetelű jóslatokat mondanak: egyik Odysseusnak, a másik Hecubának. Végül mindkét darab azzal végződik, hogy fölszedik a horgonyt és visszavitorláznak Görögországba. Kaibel ezen hasonlóságok megállapítása után kimutatja, hogy Euripides a Kyklops kérdéses jelenetét közvetlenül Homerostól kölcsönözte, míg a Hekaba megfelelő jelenete költőnk invenciója.

[1] V. 663.
[2] V. 1035.
[3] Cyclops, 666—668.
[4] Hecuba, 1039—1041.

Kaibelnek ezen egészében meggyőző bizonyítéka a Kyklopshoz a *terminus ante quem*-et 425-re helyezi, mert ez a Hekabe valószínű kelte, vagy legfeljebb 424-re. De Kaibel még itt nem áll meg, hanem igyekszik meggyőzni arról, hogy a Kyklops még az Alkestist is megelőzte. Az Odysseus rhetorikája olyan gyönge Polyphemussal szemben, hogy itt a költő még nagyon gyakorlatlan kézzel dolgozhatott; az Alkestisben pedig (438) olyan hatást tud elérni, amikor Admetos és Pheres viszályát rajzolja, hogy itt föltétlenül jóval nagyobb fejlettségről és gyakorlatról tesz tanuságot. Kaibel ennélfogva Alkestis elé helyezi a Kyklopsot és Euripides legkorábbi fennmaradt kisérletének tartja. A darab metruma és stylusa sem mondanak ellent e theoriának és így minden valószínűség szerint a Kyklops Euripides legkorábbi meglevő darabja.

Alkestis.

Az Alkestis keltét pontosan megadja a byzánci Aristophanes hypothesise: ἐδιδάχθη ἐπὶ Γλαυκίνου ἄγχοντος. A következő szavakat Dindorf állította helyre: ὀδυμπιάδος πέ ἔτει δευτέρᾳ, ami Glaukinos archonságának volt az esztendeje. A darab valószínűleg negyedik volt a tetralogiában, amint azt a hypothesis állítja: πρῶτος ἦν Σοφοκλῆς, δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις Ἀλκμέωνι τῷ διὰ Ψωφῖδος, Τηλέφῳ, Ἀλκήστυδι.

Tehát a satyrdráma szerepét töltötte be, de lényegében különbözött attól tipus tekintetében is. Earle professzor szavaival: „It seems just to regard this play as an attempt on Euripides' part to open a new channel for the drama".[1] A darabnak említett szerepe magyárazza meg azt a tényt, hogy a iambicus trimeterben sokkal több feloldást találunk itt, mint a hét évvel később keletkezett Medeában.[2] Ebben van az

[1] Earle, Alcestis, London és New-York, 1894, p. XII.
[2] Rumpel, op. cit.

első azon ἀμοιβαῖα közül, amelyek olyan jellemzők az euripidesi technikában úgy, hogy a meglevő darabok közül csak nyolcban nem találjuk; a legrégibb csoport többi drámaiban csak Medea és Heraklidákban, sőt ebben a tekintetben az Alkestis egy színvonalon áll a Hippolytossal, amely tíz évvel későbbi keletü.[1] A darab technikája kapcsolatba hozva dátumával igen tanulságos abból a szempontból, hogy az Alkestis itt olyan darabot pótolt, mint a (valószínűleg) korábbi Kyklops; és mégis azt látjuk, hogy a szerkezetben nyilvánuló műgond erősen elkülöníti a Kyklopstól, de azért nem egyezik meg sok tekintetben azon komoly darabokkal sem, amelyek időben közvetlenül követték.

Medea.

A Medea keltét is pontosan tudjuk a byzánci Aristophanes hypothesiséből: ἐδιδάχθη ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος ὀλυμπιάδος πζ′ ἔτει α΄. Πρῶτος Εὐφορίων, δεύτερος Σοφοκλῆς, τρίτος Εὐριπίδης, Μηδείᾳ Φιλοκτήτῃ, Δίκτυι, Θερισταῖς σατύροις. Krisztus előtt 431 tavaszán adták elő az azon évben történt spártai betörés előtt.

Ezen darab minden tekintetben a legrégibb, legkonzervativebb csoport képviselője. A iambicus trimeterekben még nagy műgondot tapasztalunk, a karénekek metrumaiban még nincsenek újítások és meglepő változatosságok, nincsenek u. n. ἀμοιβαῖα és monodiák s a κομμός szabályosan van megalkotva, mint azt Sophokles Aiasában és Aischylos Prometheusában látjuk. Az u. n. ἐπίζευξις csak ötször fordul itt elő és ezek közül csak egy van a lirikus részben. A szavak ismétlése ugyanis a karénekekben már szinte hibává válik Euripidesnél, amit Aristophanes nem is késik nevetség tárgyává tenni a Békák egy híres, sokat citált helyén.[2] A Medea tehát

[1] Masqueray, Théorie des formes lyriques de la tragedie grecque, Paris, 1895, pp. 220. skv.

[2] Arist.. Békák, vv. 1381 skv.

egy normális példa abban a periodusban, amelyhez tartozik s a többi drámáknak ezzel, mint normával való összehasonlítása értékes eszközül szolgál egy pár vitatott darab keltének a megállapításánál.

Heraklidák.

A Heraklidák Euripides legtöbbet vitatott darabja, amely körülmény abban leli magyarázatát, hogy a darabnak határozottan politikai vonatkozásai vannak és ókori bizonyítékok hiján tág tere nyilt a legkülönbözőbb föltevéseknek a darab keltére vonatkozólag. A darabot 445—444-től 418—17 évekig nagyon különböző időpontokra helyezték, amelynek megvilágítására a következő táblázatban össze fogom állítani a különböző véleményeket, ahogy azokat az egyes kutatók megalkották, vagy pedig készen vették át másoktól.

Boeckh, A., Graec. Trag. Princip. 1808	Ol. 90. 3 418—17
Elmsley, ad Eur. Med. 1822.	„Ex iis Euripidis fabulis quas nunc habemus, quattuor sunt quae ceteras aetate superasse videntur, Medea, scilicet, Hippolytus, Alcestis, et Heraclidae. Hae enim numeros habent puriores et severiores."
Hermann, G., Opuse. III, p. 145,	megegyezik Elmsleyvel.
Zirndorfer, H., 1839.	Ol. 88. 3 vagy 4 425—24
Fix, Th., 1843.	Circa Ol. 84 444
Hartung, I. A., Euripides Restitutus, p. 312.	A peleponnesosi háború első éveiben.
Firnhaber, 1846.	432—1, a háború kitörése előtt.

Müller és Donaldson, 1858.	Ol. 89, 421.
Bernhardy, 1859.	Ol. 90, 420.
Pflugk, 1867.	Ol. 89. 2, 3 és Ol. 88. 2 között, 430—426.
Theis, I., 1868.	Ol. 87. 2, 430.
Pierron, 1869.	421.
Potthast, 1872.	Ol. 87. 1, 431.
Bergk, 1872.	Ol. 87. 3, 429
Paley, 1874.	418, vagy korábban.
Hoeveler, 1874.	430.
Willamowitz-Moellendorff, Analecta Euripidea. 1875.	430 és 427 között.
Jebb, R. C., Encyc. Brit. 1878.	418—417.
Mahaffy, I. P., 1880.	Ol. 88—90, 428—420. „A political pamphlet directed against the Argive party in Athens, during the Peloponnesian War."
Schmidt, W., 1881.	„Non igitur ante Alcestim (Fixius) neque eo demum anno quo Boeckhius voluit hanc fabulam actam esse demonstravisse mihi videor. Potius medium inter duas definitiones tempus statuendum esse putamus.
Campbell, L., Sophokles, I, 1. 275, 1881.	417.

Jevons, F., 1886.	424—418.
Decharme, 1893.	430—427, követi Willamowitzot.
Patin, Etudes sur les tragiques Grecs.	„Une oponion assez raisembable place la, composition et représentation des Héraclides quelque temps après“ (i. e., les Suppliants).
Haigh, 1894.	Valószinüleg 430 vagy 429-ben.
Croiset, 1899.	„Les Her. appartient manifestement au temps de la guerre du Péloponnèse.“

Ezek az összes vélemények semmi esetre sem érdemelnek kivétel nélkül komoly vizsgálódást; azért mi a legfontosabb és legkomolyabb véleményeket fogjuk e helyen tekintetbe venni. A darab politikai „animusa“ nyilvánvaló. A dátum megállapításánál most már fontos kérdés, hogy ki ellen irányúl ez az „animus.“ Akik Argosra vonatkoztatják, azok azt hiszik, hogy a darab 418-ban keletkezett, vagy a közvetlenűl megelőzött évek valamelyikében. Azok pedig, akik a darabot inkább spártaellenesnek fogják fel, azok éppen a háború kezdetére, vagy közvetlenűl eléje helyezik.

Fix az egyedüli, aki a peloponnesosi háború előtti időkre helyezi.[1] Az ő érvei: először a metrikai constructio, amelynél fogva a legkorábbi drámák közé tartozik; a darab hangulata pedig azt mutatja, hogy keletkezése idején Athén békében, jólétben volt és az ősi jámborságban, amit még Euripides, a későbbi „free-thinker“ is respektál. További bizonyítéka a Spárta elleni támadás leplezett volta, amiből gyaníthatni, hogy a darab a peloponnesosi háború előtt keletkezett; végre a darab 1026 skv. sorai, amelyeket *„ex eventu*

[1] Fix, Th., Euripidis fabulae, 1843. Praefatio, Chronologia Fabularum.

rei praedictio"-nak tekint, mivel ezek szerinte a Pleistonax expediciójára (Ol. 83. 3) vonatkoznak. Fix véleményének nincs elég fontossága, mivel argumentumai a darab nem kielégítő felfogására vallanak. Potthast[1] kimutatta a Pleistonax expediciójára való célzás alkalmatlan voltát és azt is, hogy nem volt szükség spártaellenes hangulatot kelteni akkor, amikor Athén a harmincéves békét készült megkötni Spártával. Fix keltezését tehát bátran figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel követőkre amúgy sem akadt.

Több figyelmet érdemel a Boeckh[2] véleménye: „Postremo etiam *Heraclidae* ad res publicas pertinet: ex conviciis in Argivos ibi iactis apparet doctam esse, quum bellum Argivi pararent adversus Athenienses; quod longius foret, si vellem singillatim persequi: unus sufficiat locus vs. 285,

Φθείρου· τὸ σὸν γὰρ Ἄργος οὐ (δέδοικ') ἐγώ,

etc. Cf. praecipue vss. 354 sqq. 759 sqq etc. Itaque coniicio actam tragoediam Ol. xc, 3. quum rupto foedere Argivi pacem cum Laconibus facerent, Athenienses autem bellum inferrent, efficientes optimatibus (Thucyd. V, 76 sp.), qui ipsi in Heraclidis Euripidis iniuriam faciunt: anno tamen proximo, restituto Argis populari imperio, cum Atheniensibus in gratiam redeunt (Thuc. V, 82.) unde calculus noster fit etiam firmior." Ilyen felfogás szerint tehát a darabnak 418 telének kezdete és 417 év nyara között kellett keletkezni. Csakhogy világos a Thukydides elbeszéléséből, hogy a Spártával kötött rövid életű szövetség a οἱ ὀλίγοι műve volt, akiknek kormányát τοῦ ἐπιγιγνομένου θέρους meg is döntötte az argosi demokrácia. Ezután ismét helyreállott Argos és Athén közt a barátságos viszony, sőt athéni mesteremberek segítettek az argosiaknak a védőfal felépítésében, hogy szárazföldi (tehát spártai) támadás esetén athéni hajók szállítsanak élelmiszereket Argosba. Ha ebben az időben (418) készült

[1] Potthast, H. De Euripidis Heraclidis, Monasterii, 1872, p. 14 skv.
[2] Boeckh, A., Graec. Frag. Princ etc., Heidelberg, 1808, p. 190.

volna a darab, akkor úgy tünnék fel, mintha a költő Argos elleni elkeseredésének adna kifejezést. Pedig ekkor az argosi δῆμος érdekei azonosak voltak az athéni érdekekkel és így ebben az időben bajosan származhatott Euripidestől ilyen támadás.

A politikai vonatkozásoktól eltekintve, van egy bizonyítékunk arra nézve, hogy a darab 422 előtt keletkezett, mivel ebben az évben adták elő a Darazsakat és ennek 1160. sorában Aristophanes a Heraklidák egyik versét parodizálja:

ἐχθροῦ λέοντος δυσμενῆ βλαστήματα.

Aristophanes kérdéses sora:

ἐχθρῶν παρ' ἀνδρῶν δυσμενῆ καττύματα

nemcsak hanglejtésre egyezik az előbbivel, hanem két feltünően euripidesi mesterkéltség parodiáját is látjuk benne. Euripides t. i. nagy szeretettel használja a δυσμενής szót és az elvont szavak pluralisát μα-val. Stilusának ezt a jellemző vonását gyakran gúnyolja Aristophanes. V. ö. Ach. 426: πεπλώματα; 432: ῥακώματα; Békák, 1315: πηνίσματα; Thesm. 1116: νοσήματα.[1] Ez elégséges annak bebizonyítására, hogy a darab nem lehet argosellenes, mivel 422 előtt keletkezett, mielőtt valami feszültség támadt volna Athén és Argos között.

Most már azon kritikusok theoriái felé fordítjuk figyelmünket, akik a darab keltét a peloponnesosi háború kezdetére, vagy ahhoz közeli időre helyezték. Először Zirndorfer véleményét említjük, aki azt tartja, hogy a Heraklidák 425—424. években keletkezett.[2] Az ő álláspontja egészében véve tarthatatlan, de említést érdemel mint *exemplum in terrorem* subiectiv, tényekre nem tekintő elméletével. Három periodusra osztja Euripides drámáit: az első periodus darabjait kevés metrikai feloldás, egyes cselekvény és tragikus kimenetel jellemzi; a harmadik csoport tagjaiban sok metrikai feloldás,

[1] V. ö. Fraccaroli De Eurip. scribendi artificiis, Augustae, Taurinorum, 1885.

[2] Zirndorfer, H., De Chronologia Fabularum Euripidearum, Marburg, 1837.

kettős cselekvény és jó kimenetel van; a második csoport ezen szempontokból a közép helyet foglalja el, amennyiben egyes és kettős cselekvény között ingadozik s azonfelül vagy határozottan szerencsés, vagy határozottan szerencsétlen kimenetellel végződik.[1] Ezen önkényes osztályok másodikába helyezi a Heraklidákat. Ez a periodus 428-tól 408-ig terjed. Szerinte a Heraklidákat 425-ben adták elő. Az volt a célja, hogy a Spártával való békét suggerálja és a Heraklidákban Spárta megszemélyesítőit látja. Ezen theoriára Roscher kitünő megjegyzésével[2] felelünk: „Ist es möglich flacher und unbegründlicher zu räsonieren? Der ganze Vorgang der im Stücke geschildert wird, hat mit dem Friedensgesuche von Sphakteria doch auch nicht die mindeste Aehnlichkeit: und ich zweifle sehr, dass doch irgend ein Athener solche Anspielung würde verstanden haben."

Firnhaber[3] 432—1-re, a háború kitörése előtti időre datálja a darabot. Az ő véleménye a következő: „Euripides igitur Heraclidas excogitavit, composuit docuit postquam ultimi Peloponnesiorum Athenis commorati Spartam redierunt, scripsitque ea mente ut summi Periclis cuius dum vivebat partes sequebatur, consilia quae essent e re publica persuaderet, quam inuista postularent Lacaedemonii ingrati ostenderet, quaecumque et populo et magistratibus molienda iam essent doceret, et feliciter Athenas ex instanti bello exituras esse praediceret." Azt hiszi, hogy a darab végén levő jóslás nem *ex eventu*, hanem valóságos jóslás. Azután bizonyos hasonlóságokat fedez fel a darabban levő kifejezések és

[1] Négy drámát citál ezen elmélet támogatására: Medeát, Hyppolytost, Helenát és Orestest. Úgy találja, hogy Aischylosnál csak tragikus kimenetelek fordúlnak elő *(sic)* és Euripides drámai géniuszának fejlődésében degenerációt lát.

[2] Roscher, W., Leben und Zeitalter des Thukydides, Göttingen, 1842, pp. 543—544.

[3] Firnhaber, C. G., Commentatio de tempore, quo Heraclidas et composuisse et docuisse Euripides videatur, Wiesbaden, 1846.

Pericles azon beszéde között, amelyet Thukydides I. k. 140—44. fejezetében mondat el vele és azt hiszi, hogy Euripides ezáltal az athénieket akarta emlékeztetni Pericles szavaira. És tovább: „Euripides id quod Pericles non fecerat nec facere potuerat ut de se ipse tuendo in illa oratione loqueretur in se quodam modo recepit, et ita perfecit ut neque respublica a se civis animum neque Pericles amicum desideraret."

Firnhaber nem következetes, mert nehéz szerepet ró a költőre akkor, amikor úgy állítja elénk Euripidest, hogy az Periclesnek népszerűségét növeli és ugyanekkor megfeddi őt magánéletének hibái miatt. Ami a Heraklidák és Pericles beszéde közt lévő hasonlóságokat illeti, azok a véletlen művei és tisztán szavakon alapszanak. Hogy a darab nem ex eventu, hanem valóságos jóslás, az a priori lehetséges, de az egész daraból látható, hogy Athén többé már nem ἀπόρθητος χώρα Medea számára. Az invasio leírása is realisticus és erősen emlékeztet az első spártai betörésre.

Theis ugyanazt a szempontot érvényesíti a 430. év megállapításánál, amit Trinhaber a 432-nél:[1] „ut Periclem purget et ostendat suo iure bellum suasisse dignumque fuisse maiorum gloria quod Athenienses bellum susceperint — et respicit poeta Periclem ac statum rei publicae dicens (Her. 415—19).

καὶ νῦν πικρὰς ἂν συστάσεις ἂν εἰσίδοις
τῶν μὲν λεγόντων ὡς δίκαιον ἦν ξένοις
ἱκέταις ἀρήγειν τῶν δὲ μωρίαν ἐμὴν
κατηγορούντων· εἰ δὲ μὴ δράσω τάδε
οἰκεῖος ἤδη πόλεμος ἐξαρτύεται.

Ut in fabula Demophon Jolao miseram suam conditionem explicat, ita ante spectatorum oculos proponitur Periclis causa".

Theis tovább menve összehasonlítja a Heraklidák 176—79 és 393—97 sorait Thukydides II. könyvének 10.,

[1] Theis, De Eur. Her., Monasterri, 1868.

12. és 18. fejezeteivel, amikből arra következtet, hogy a darab az első spártai invasio után, tehát a peloponnesosi háború legelején keletkezett.

A következő, aki a tárggyal foglalkozik, Willamowitz az Analecta Euripideában, ahol[1] a következőket mondja: „At certius eam definit vaticinium Eurysthei 1027 sqq. inrupturos esse olim Heraclidas i. e. Spartanos in Atticam: et invaserunt 431, 430, 428, 428, 425. si ultra Pallenen prodire voluissent, fore, ut vincerentur. at anno 428 omnes Atticae partes, etiam quibus antea pepercerunt, impune devastarunt. pepercerant autem, ceteris vastatis anno 430, (Thuc. II. 57) tetrapoli Diodor. XII. 45. 1. itaque post 430 ante 427 (aestatem) Heraclidae docta est: nam certissima lex est, vaticiniorum ea quae rata fuerint post eventum data esse, ea quae data essent fefellisse. haec, satis, obvia profecto, nemodum palam protulisse videtur.“ Decharme[2] ezt határozottan döntőnek tartja a darab keletkezési idejére nézve, pedig Willamowitz csak Euripides rosszúl idézése és Diodorus rosszúl alkalmazása által jutott erre a „világos“ conclusióra.

A Heraclidák kérdéses sorai (1030 skv.) a következőképpen hangzanak:

θανόντα, γάρ με θάψαθ᾽ ὅυ τὸ μόρσιμον
δίας πάροιθε παρθένου Παλληνίδος,
καὶ σὸι μὲν εὔνους καὶ πόλεθι σωτήριος
μέτοικος αἰεὶ κείσομαι κατὰ χθονός,
τοῖς τῶνδε δ᾽ ἐγγόνοισι πολεμιώτατος
ὅταν μόλωσι δεῦρο σὺν πολλῇ χερί.

Itt csak az a jóslat foglaltatik, hogy a spártaiak egy napon be fognak törni Attikába és elkeseredett ellenséget fognak találni Eurystheusban, aki szövetsége lesz Athénnek. Egy szó sincs itt Spárta leveretéséről abban az esetben, ha

[1] Op. eit. p. 125.
[2] Decharme, Euripide et l'esperit de son théatre, 1893, p. 195.

túlhaladnak Pallenén, jóllehet Willamowitz úgy tünteti fel a dolgot, mintha ez is benne foglaltatnék.

Diodoros tudósítása pedig (XII. 45.) a következő: μετὰ Πελοποννησίων καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων ἐνέβαλον εἰς τὴν Ἀττικὴν, τὸ δεύτερον. ἐπιπορευόμενοι δὲ τὴν χώραν ἐδενδροτόμουν καὶ τὰς ἐπαύλεις ἐνεπύριζον καὶ πᾶσαν σχεδὸν τὴν γῆν ἐλυμήναντο πλὴν τῆς καλουμένης Τετραπόλεως· ταύτης δ' ἀπέσχετο διὰ τὸ τοὺς προγόνους ἐνταῦθα κατῳκηκέναι καὶ τὸν Εὐρυσθέα νενικηκέναι τὴν ὁρμὴν ἐκ ταύτης ποιησαμένους· δίκαιον γὰρ ἡγοῦντο τοῖς εὐηργετηκόσι τοὺς προγόνους παρὰ τῶν ἐκγόνων τὰς προσηκούσας εὐεργεσίας ἀπολαμβάνειν.

A scholiasta megjegyzése pedig (Soph. Oed. Col., 701) így szól: Λακεδαιμόνιοι τὴν λοιπὴν γῆν δῃοῦντες τῆς μὲν Τετραπόλεως ἀπέσχοντο διὰ τοὺς Ἡρακλείδας.

Itt épp úgy, mint máshol, kivéve Euripides darabjait, nincs említés valami mythikus szövetségről Eurystheus és az athéniek között. Másrészről pedig világos, hogy az athéniek iránta tanusított ellenségeskedésüket és fölötte vívott győzelmüket oknak tekintették arra nézve, hogy a spártaiak hálával viseltessenek irántuk. Nem igen észszerű az a föltevés, hogy Euripides meg akarta indokolni, miért változott át oly hirtelen az Eurystheuson való bosszúállás athéni szövetséggé és ezért említette fel azt, hogy a spártaiak pusztitásuk közben egyes helyeket megkiméltek. Más symbolismust kell itt gondolni. Hoeveler[1] és Schmidt[2] egy erős argumentumot hoznak fel Willamowitz elmélete ellen: „Exiguam profecto civibus suis Atheniensibus Eurystheus gratiam habuisset, si toti Tetrapoli ab hostibus parci voluisset, reliquam autem Atticam impune devastandam iis permisisset.“ Aztán Willamowitz érvelése nem is egészen észszerű, mivel a jóslatba beleolvassa azt a részt, amin az ő érvelése alapszik és Eurystheus

[1] Hoeveler, J., De Heraclidis Euripides, Monasterii, 1878, p. 48.
[2] Schmidt, W., Qua ratione Eur. res sua aetate gestas adhibuerit, in Heraclidis potissimum quaeritur, Halis Saxonum, 1881, p. 34.

általános kijelentéseinek nagyon is speciális jelentést tulajdonít. Különösen fontosságot helyezett egyes helyek megkimélésére, amit az általános pusztítás, meg a háború borzalmai közepett kevésre becsültek az athéniek. Az olyan jóslat a 430—427. években absurdum lett volna az athéniek előtt.

Hátra van még a Heraklidáknak egy chronologiai magyarázata, amit érdemes lesz figyelembe venni, t. i. a Hoeveleré.[1] Megegyezik Theissal abban, hogy a darab keletkezési idejét az első és második spártai invasio, tehát a 431. és 430. évek közé helyezi.

Hoeveler érvelése azon alapszik, hogy Eurystheus jóslata alkalmazható az első spártai invasióra, de a másodikra már nem. Ő az Oinoe elleni sikertelen támadásban és abban a tényben, hogy a spártaiak nem mertek a síkságra leszállani, hanem csak kisebb lovas csatározásokba bocsátkoztak, Eurystheus igéretének a teljesedését látja. Azt állítja, hogy ilyen jóslatot nem lehetett kitalálni abban az időben, amelyről Thukydides így ír: τοιούτῳ μὲν πάθει οἱ Ἀθηναῖοι περιπεσόντες ἐπιέζοντο, ἀνθρώποι τε ἔνδον θνησκόντων και γῆς ἔξω δηουμένης.[2] Végül azt hiszi, hogy a darabot a Lenaia, vagy a Nagy-Dionysia ünnepén hozták a közönség elé 430-ban Kr. e.

Mi megegyezünk Theissal és Hoevelerrel abban, hogy a darab minden valószínűség szerint a 431—30. években és pedig az első és második spártai invasio között levő időben keletkezett. De főérvüket illetőleg nem tartunk velük.

Theis Firnhaber nyomán halad. Mindketten sokat foglalkoznak a Periclesre való célzásokkal és nagy súlyt fektetnek a jóslás jelentőségére, amely — szerintük — igen fontos tényező a dátum megállapításánál. Hanem Theis és Hoeveler bizonyításában a következő pontok már erősebbek: Theis összehasonlítása az első spártai invasio részletei meg a Heraclidákban leírt invasio között és Hoeveler azon állítása,

[1] Hoeveler, De Heraclidis Euripidis, Monasterii, 1878.
[2] Thuk., II., 54.

hogy az Eurystheus által igért segítséget nem lehet azon szomorú 430—427. évekre vonatkoztatni.

Bajosan volna lehetséges olyan „kulcsot“ írni a Heraclidákhoz, amelynek segítségével az összes személyeket és helyzeteket meg lehetne világítani.

De azt tartom, hogy az ember csodálkozva szemlélheti a darabban az athéniek érzületének és az athéni állapotoknak azt a szembeszökő képét közvetlenül az első spártai invasio után következő időben. A darab éppúgy, mint a Hiketides, egy ἐγκώμιον Ἀθηνῶν. A benne uralkodó hangulat nem illik oly városra, amely annyit szenvedett, mint Athén a 430 utáni években. Az a rettenetes csapás, amely oly hatalmasan tükröződik vissza Oed. Tyrannosban,[1] az erre következő általános nyomorúság és romlás, aztán Pericles halála, amelyre annyi célzást találunk a Hippolytos végén: ezen tragikus események közül egy sem talál visszhangra a Heraklidák hőseiben. Politikai vonatkozású darab, amely a háború első éveiben készült, mielőtt annak borzalmai bekövetkeztek volna. És így nem érzik ki belőle az a sóvár bosszúvágy meg a szenvedett vereségek miatt érzett nagy elkeseredés, amelyek hatása alatt keletkezett a Hiketides, sőt az Andromache is.

A darab motivumait a következő sorok tartalmazzák:

(1.) φθείρου· τὸ σὸν γὰρ Ἄργος οὐ δέδοικ᾽ ἐγώ,
ἐνθένδε δ᾽ οὐκ ἔμελλες αἰσχύνας ἐμὲ
ἄξειν βίᾳ τόυσδ᾽, οὐ γὰρ Ἀργείων πόλιν
ὑπήκοον τήνδ᾽ ἀλλ᾽ ἐλευθέραν ἔχω.[2]

(2.) ἀεί ποθ᾽ ἥδε γαῖα τοῖς ἀμηχάνοις
σὺν τῷ δικαίῳ βούλεται προσωφελεῖν.
τοιγὰρ πόνους δὴ μυρίους ὑπὲρ φίλων
ἤνεγκε καὶ νῦν τόνδ᾽ ἀγῶν ὁρῶ πέλας·[3]

(3.) νυκωμένη γὰρ Παλλὰς οὐκ ἀνέξεται.[4]

[1] O. T., vv. 150—215.
[2] Heracl. vv. 484. skv.
[3] Heracl., vv. 329. skv.
[4] Heracl., v. 352.

A hang azé a haragra szított népé, akit még nem ért valami lesújtó csapás, akit korlátlan büszkeség töltött el a városa miatt és aki a segélytelenek potektorának szerepét vitte állandóan. Thukydides II. könyve tele van olyan helyekkel, amelyek feltüntetik a háború első éveiben Athénben uralkodó érzelmeket.

Azt nem hisszük el Firnhaberrel, hogy Euripides Perikles drámai „szócsöve“ volt és annak a párhúzamnak sem tulajdonítunk nagyobb fontosságot, amit ő Perikles első beszéde és a Heraklidák közt állít föl. Sokkal nagyobb hasonlóság áll fönn Perikles híres halotti beszéde és a Heraklidák között úgy hangra, mint kifejezésekre nézve. Semmi esetre sem tarthatjuk valószínűtlennek, hogy korának olyan nagy szónoka, akinek a háború küszöbén tartott híres beszéde mai napig is classicus példája az e nemhez tartozó beszédeknek, ne lett volna hatással Euripidesre, akinek műveiben az ékesszólás oly nagy szerepet játszik. Nem is látszik nagyon fantasztikusnak azon feltevés, hogy Perikles beszéde — talán öntudatlanul is — sokáig csengett Euripides fülében és ittott — quam longo intervallo — újból halljuk a Heraklidákban.

Athén ἐλευθεριά-ja a Heraklidáknak sokszor előforduló ismertető jele.[1] A halotti beszédben is találunk erre vonatkozásokat. V. ö. τὴν γὰρ χώραν ἀεὶ οἱ αὐτοὶ, ἀκοῦντες διαδοχῇ, τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν .... καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην.[2] Ismét az Athéni demokráciát írja le Perikles a következőkben: καὶ ὄνομα μὲν διά τὸ μὴ ἐς ὀλίγοις ἄλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται κ. τ. λ.[3]

Hasonló módon Demphon:

οὐ γὰρ τυραννίδ' ὥστε βαρβάρων ἔχω,
ἄλλ ἢν δίκαια δρῶ, δίκαια πείσομαι.[4]

[1] V. ö. 113., 198., 287. sorokat.
[2] Thuk. II., 36.
[3] Tuk. II., 37.
[4] Herakl., vv. 424. skv.

Ugyanazon fejezetben azon törvényekről beszél Perikles, amelyek az ártatlanok védelmezésére vannak hivatva, nevezetesen az iratlan törvényekről, ὅσοί τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι, ἄγραφοι. κ. τ. λ. Ezekre az iratlan törvényekre, melyek κοινοὶ Ἑλλήνων νόμοι, gyakran találunk hivatkozásokat a Heraklidákban is.[1]

Azután az elesettekről ismét megemlékezve, így szól: καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν μᾶλλον ἡγησάμενοι ἢ τὸ ἐνδόντες σῴζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχρὸν τοῦ λόγου ἔφυγον, τὸ ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν.

Ezt összehasonlíthatjuk a Heraklidák 199 skv. soraival:

ἀλλ' οἶδ' ἐγώ, τὸ τῷνδε λῆμα καὶ φύσιν
θνήσκειν θελήσους'· ἡ γὰρ αἰσχύνη πάρος
τοῦ ζῆν παρ' ἐσθλοῖς ἀνδράσιν νομίζεται.

Közvetlenűl utána ez áll:

πόλιν μὲν ἀρκεῖ· καί γὰρ οὖν ἐπίφθονον
λίαν ἐπαινεῖν ἐστι.

Ugyanezt a gondolatot találjuk a halotti beszéd prologusában (II., 35, 2): μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοί ὁ ἔπαινοί εισι περὶ ἑτέρων λεγόμενοι ἐς ὅσον ἂν καί αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἱκανός εἶναι δρᾶσαί τι ὧν ἤκουσε· τῷδ' ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φρονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν.

Pericles öntudatos dicsekvését (II. 40, 4): οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλά δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους . . . . καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πίστῳ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν, az argosi hírnök természetesen gúnyolja (vv. 176 skv.):

μηδ' ὅπερ φιλεῖτε δρᾶν,
πάθῃς σύ, τοῦτο, τοὺς ἀμείνονας παρὸν
φίλους ἑλεσθαι, τοὺς κακίονας λάβῃς,

és dícséri a kor a 329 skv. sorokban:

ἀεί ποθ' ἥδε γαῖα τοῖς ἀμηχάνοις κ. τ. ϐ.

[1] V. ö. v. 131: τὰ δ' ἔργα βαρβάρου χερός τάδε; vv. 236—45; v. 254; v. 1010: τοῖσιν Ἑλλήνων νόμοις; vv. 961, 964, 966, et passim.

A Thuk. II., 43, 6-ban kifejezett gondalat közös a Makaria beszédével (vv. 500 skv.)

Ismét ugyanazt a gondolatot találjuk Thukydidesnél (II., 45, 2): καί ἧς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγον ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ és a Heraklidák 476—77. soraiban:

γυναικὶ γὰρ σιγή τε καὶ τὸ σωφρονεῖν
κάλλιστον, εἴσω θ' ἥσυχον μένειν δόμων.

Ezen utolsó általánosítás s más, szavakban és gondolatokban található hasonlóságok minden valószínűség szerint a véletlen művei. De az a tény, hogy mind a beszédben, mind a darabban a vezető gondolatot Athén erényeinek dícsőítése és annak szolgálatában való meghalás édessége képezi, arra mutat, hogy a darab ugyanazon évben keletkezett, ha nem is szükségszerűleg valami öntudatos vagy öntudatlan összefüggés alapján. Természetesen feltéve azt, amit mi ténynek fogadunk el, hogy Thukydides a lényegét adja annak, amit Perikles azon alkalommal elmondott.

Theisnak az első spártai invasio részleteire vonatkozó összehasonlításához még azt lehetne hozzátenni, hogy a 385. skv. sorok könnyen eszünkbe juttathatják Archidamos királyt.

Ezen évnek más eseményeire is látunk a darabban célzásokat.[1] A thebaiak árulással megszállották Plataeát. A plataeaiaknak sikerült foglyul ejteni őket, de az egyezség ellenére életüket sem kimélték meg. A plataeaiak győzelmük hírét megküldték Athénnek, ahonnan az az üzenet jött, hogy kiméljék a thebai foglyokat. De ez — természetesen — későn jött. Azután egy athéni sereg jött Plataeába és a fegyverviselésre nem alkalmas plataeaiakat: öreg embereket, nőket és gyermekeket Athénbe szállították.

A Plataea esetéből úgy látszik, hogy Athén őszinte érdeklődést és hajlamot tanúsított e kis város irányában, a mely önmagát ajánlotta fel Athén szövetségesévé a hatodik század utolsó éveiben (Thuk.. III., 69.). Az athéniek máskor

[1] Thuk., II., 1. skv.

is segítették őket; a plataeaiakat viszont ott látjuk az athéni seregben a nagy syrakusai háború alkalmával. Nekünk egészen természetesnek látszik, hogy a közöttük levő plataei ἀμήχανοι-t juttatták eszükbe az athénieknek az ilyen sorok:

ἀεί ποθ' ἥδε γαῖα τοῖς ἀμηχάνοις κ. τ. λ.[1]

és még más sok olyan sor, amely a gyengék és segélytelenek védelmezésére vonatkoznak. Ezt az athéni közönség nagyon könnyen megértette, mert ott mindig voltak olyanok, akik hajlékot és oltalmat találtak Athénben.

Nem megyünk olyan messze, hogy Iolaosban a plataeai öreg embereket, Alkmene és Makariában a nőket, a többi Heraklidákban pedig a gyermekeket lássuk; pedig egészen betöltenék szerepüket, mintha spártaiak lennének Sphakteria után, vagy Korkyra követei 432-ben.

A mi érvünk az, hogy jóllehet a Heraklidákhoz nem lehet írni olyan határozott magyarázatot, amely pontosan fedje a históriai és drámai részleteket, mégis az athéni nagylelkűség és vendégszeret legkézzelfoghatóbb példái a falakon belül voltak akkor, amikor a darabot előadták és azt a kis államot képviselték, amelyet Athén — bármily indítóokból s — gyakran pártfogolt és barátságával kitüntetett.

Valóban a hontalan plataeaiakra kellett gondolniok azoknak, akik a következő sorokat hallották:

ὦ παῖδες ἐς μὲν πεῖραν ἤλθομεν φίλων,
ἢν δ' οὖν ποθ' ὑμῖν νόστος ἐς πάτραν φανῇ
καὶ δώματ' οἰκήσετε καὶ τιμὰς πατρός,
σωτῆρας ἀεὶ καὶ φίλους νομίζετε
καὶ μήποτ' ἐς γῆν ἐχθρὸν αἴρεσθαι δόρυ,
μεμνημένοι τῶνδ', ἀλλὰ φιλτάτην πόλιν
πασῶν νομίζετ'. ἄξιοί γ' ὑμῖν σέβειν
οἳ γῆν τοσήνδε καὶ Πελασγικὸν λεὼν
ἡμῶν ὑπηλλάξαντο πολεμίους ἔχειν
πτωχοὺς ἀλήτας εἰσορῶντες.[2]

[1] Herakl., v. 329. skv.
[2] Herakl. vv. 309. skv.

Theis[1] a 961. és 966. sorokat éppúgy vonatkoztatja a thebai foglyoknak a plataebeliek által való meggyilkolására, mint az athéniek és spártaiak azon szörnyű tetteire, amelyeket Thukydides említ II. könyve 67. fejezetében. Ez a célzás azonban inkább illik a plataeaiak tettére és az Athénből hiába küldött kegyelmi üzenetre. A párhuzam ezen esetben egész pontosnak látszik. Valamint a plataeaiak haragjukban árulást árulással fizettek és megölték thebai ellenségeiket, akik oly igazságtalanul bántak velük, éppúgy Alkmene is Hellas íratlan törvényeit megszegve megöli Euyrstheust, aki üldözte őt és övéit. De Athénnek, mint a plataeabeliek és Heraklidák protektorának, mindkét ügyben tiszta volt a keze, ami minden bizonnyal a költő szándékos törekvése volt.

Hátra van még Eurystheus jóslata, amelyről általában azt gondolták, hogy ez egyes helyeknek a spártaiak által való megkímélésére vonatkozik. Már megadtuk az okot, hogy miért tekintjük ezt meg nem felelőnek. A jóslat — természetesen — *ex eventu* jóslat. Az egész darab azt mutatja, hogy Attikába betörtek. Azt hisszük, hogy az egész jóslatnak két indító oka van: egyik a peloponnesosi háborúnak *ex eventu* megjóslása és a Heraklidák spártai hálátlan ivadékainak Attikába való betörése; másik pedig az, hogy megmutassa a drámai érzelemmegváltozást Argos irányában. A darab végén egész leplezetlenül tárulnak elénk a politikai motivumok. Előre meg van mondva a Heraklidák utódainak jövendő ellenségeskedése és az argosi király is oly hirtelen tért át az athéni szövetségbe.

Euripides azért használta a Heraklidáknak ezen régi mythosát és azoknak Athénben való szíves fogadtatását, hogy feltüntesse Athénnek felvilágosodott és civilizált állásfoglalását abban a politikában, hogy segíti a gyengébbet, — utilitarisztikus szempontból — aminek kifejezési is ad Alkibiades azon beszédében, amelyben Nikiasnak válaszol a syrakusai

[1] Theis, op. cit. p. 28.

expedicio körül folyt utolsó vitában:[1] „τήν τε ἀρχὴν οὕτως κτησάμεθα καὶ ὑμεῖς καὶ ὅσοι δὴ ἄλλοι ἦρξαν, παραγιγνόμενο προθύμως τοῖς ἀεὶ ἢ βάρβαροις ἢ Ἕλλησιν ἐπικαλουμένοις."

A darabnak ezt a motivumát könnyű volt világossá tenni az athéniek előtt, mert közöttük voltak a plataeai férfiak, nők és gyermekek, akiknek jelenléte a darab nagyon sok célzását tette előttük érthetővé.

Mi tehát azt tartjuk, hogy Euripides a Heraklidákat a peloponnesosi háború első évében írta, a plataeai eset után, amelyre nézve kétségtelen célzást találunk a darabban; továbbá a spártaiak első invásiója után, aminek reprodukciója a Heraklidákban az argosiak invásiója; és valószínűleg azon temetési beszéd után, amelyet Perikles tartott 471 telén. A darab tehát kétségtelenűl „Gelegenheitsstück".

A Heraklidák keltének megvitatásánál a bizonyítás főképpen a darab politikai charakterének és allusióinak magyarázatára szorítkozik és ebben a tekintetben még azok is, akik lényegében megegyeznek egymással, a darab keltét illetőleg különböző és gyakran ellentétes következtetések segítségével jutottak eredményre.

Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy akik a darabot, mint pl. Boeckh is, a pelopennesosi háború második évtizedébe helyezik, teljességgel nem ismerik az Euripides technikájában végbemenő változásokat: akár fejlődésnek, akár degenerációnak nevezzük is azt, amit nyomon lehet követni a meglevő darabokban. Idézzük ezen esethez Willamowitz állítását:[2] „eine anzahl von dramen des Euripides weisen sich durch einen gemeinsamen allertümlicheren und strengeren stil als verwandt aus; es sind Alkestis, Medeia, Hippolytos Andromache Herakleiden, sie fallen alle teils nach urkundlichen angaben, teils nach sicheren geschichtlichen, anspielungen vor 425." Az Andromachet véleményünk szerint

[1] Thukyd., II., 9.
[2] Willamowitz, Herakles, p. 143.

ki kell venni ebből a csoportból és a peloponnesosi háború második évtizedébe helyezni, de azért kétségtelen, hogy a Willamovitz által itt említett másik négy darab régibb divatú és konzervativebb úgy stilus, mint metrum tekintetében.

A iambicus trimeter feloldása szempontjából egy színvonalon áll az Alkestis, Medea és Hippolytossal. V. ö. Rumpel: „Noch viel weniger (i. e. Auflösungen) haben Heracliden, Medea, Alcestis, und Hippolyt, welche mit einer auflösung auf $16^1/_2$ trimeter den beschluss macht." [1] A kardalok metrumai egyszerüek és kevésbbé variáltak. A lirikus részekben nem találunk semmit sem a későbbi újításokból. Monodiák és amoebeumok egyáltalán nem fordúlnak elő. Az ἐπίζευξις igen ritkán található, mint Sophokles korábbi fennmaradt darabjaiban (kivéve Ajast). Ha mellőzzük az indulatszókat, akkor tulajdonképen csak két példát találunk, amelyek közül egyik sem a lirikus részekben fordul elő; pedig a későbbi daraboknál ez úgy szólván szabállyá válik. A karénekeknek a helyzetekhez mért fontosságáról Arnoldt így nyilatkozik: „Die Stasima, welche der Chor singt, sind sämmtlich ganz wohl im Einklange mit der jeweiligen Situation erfunden und ausgeführt." [2]

A metrikai és stilisztikai vizsgálódások is igazolják azt a konkluziót, amelyet a darab politikai jellegének kifejtésével értünk el.

Willamonitznak az a véleménye, hogy a Heraklidák megcsonkított állapotban jutott el hozzánk és ez a megcsonkítás szándékos is volt a Kr. e. negyedik században, amikor az egyes színtársulatok igényeinek megfelelően nyesegették a „régi" tragédiákat.

[1] Rumpel, Philologus, 23, 1866.
[2] Arnoldt, R., Die Chorische Technik des Eur., Halle, 1878.

Hippolytos.

A Hippolytos keltére vonatkozólag határozott adatot kapunk a hozzáirott argumentumból: ἐδιδάχθη ἐπὶ Ἐπαμείνονος ἄρχοντος ὀλυμπιάδι πζ' ἔτει δ'· πρῶτος Εὐριπίδης, δεύτερος Ἰοφῶν, τρίτος Ἴων.

A záró sorokban szépen emlékezik meg a költő Periklesről, akit az athéniek röviddel a darab megjelenése előtt vesztettek el. Ezen sorok eszünkbe juttatják Thukydides azon állítását, hogy Periklest Athénben sokkal többre becsülték halála után, mint éltében.[1]

A darab technikája éppen olyan, mint a Medeáé, de nyomait találjuk már a későbbi darabokat jellemző sajátságoknak. A trimeterben kevés a feloldás, a Hippolytos név tehát a főszemély nevének metrikai quantitása ellenére is.[2] A karénekek epodosa Euripides meglevő tragédiái közül a Hippolytosban lép fel először. A κομμός-ban még meg van a szabályszerű szimmetrika és nincs meg benne a lirai részek nagyobb fokú kiterjesztése. A karénekek is még kellően vannak a helyzetek által indokolva és a kar feszült érdeklődést tanusít minden esemény iránt, ami a szinpadon végbemegy.[3] A szavak ismétlését itt már nagyobb mértékben tapasztaljuk, mint a Medeában.

A Hippolytos stilusa összhangban van a dátumával. A meglevő darabok legrégibb csoportjának utolsó tagja és mégis tartalmaz olyan vonásokat, amelyek a későbbi évek drámáit jellemzik.

[1] Thuk. II. 65, 5; Hippolytos, vv. 1457 skv.

[2] Rumpel, op. cit; v. ö. Willamowitz, Herakles, p. 144, a jegyzetben.

[3] Arnoldt, op. cit., pp. 59—60.

Hekabe.

A meglevő drámák vizsgálata folytán arra a következtetésre jutunk, hogy Hekabe fordulópontot képez az euripidesi technikában. A korábbi darabok a iambicus trimeter használatában még meglehetős gondot árulnak el, de itt már megtaláljuk bizonyos mértékig mindazon pongyolaságokat, amelyeket Aristophanes paródizál a Békak jól ismert soraiban. Aristophanes ezen darabra elsősorban és főképpen a nevetség kedvéért tette reá a kezét a Felhők 717. s következő soraiban:

φροῦδα τὰ χρήματα, φρούδη χροιά,
φρούδη ψυχή, φρούδη δ' ἐμβάς,
καὶ πρὸς τούτοις ἔτι τοῖσι κακοῖς
φρουρᾶς ᾄδων
ὀλίγου φροῦδος γεγένημαι,

amely sorokba Hekabe 161. skv.:

φροῦδος πρέσβυς, φροῦδοι παῖδες

és 171. skv.:

ὦ τέκνον, ὦ παῖ
δυστανοτάτος ματέρος, ἔξελθ' ἔξελθ'
οἴκων — ἄιε ματέρος αὐδάν

verseinek paródiáját látjuk. A Felhőket 423-ban adták elő. Ez tehát a *terminus ante quem* a Hekabéhoz. Némely tudósok közvetlenül a Felhők elé helyezik, tehát a 424. évre. Egykorú célzás visszahelyezi a darabot talán egész 415-re. Némelyek a Hekabe 458. skv. soraiból;

ἔνθα πρωτόγονός τε φοῖνιξ
δάφνα θ' ἱεροὺς ἀνέσχε
πτόρθους Λατοῖ φίλᾳ,
ὠδῖνος ἄγαλμα Δίας

azt következtetik, hogy ezek a delosi új tisztulás és a delosi játékok alapításának hatása alatt keletkeztek. Ezeket Thukydides

említi III. könyvének 104. fejezetében. Az esemény 426-ban volt. Természetesen nem okvetlenül szükséges, hogy a darab közvetlenül a delosi tisztulást követő évben keletkezett légyen, jóllehet nincs híjával a valószínűségnek. Bizonyos esetekben a 425. évre vonatkozó dátum nem találkozott általános helyesléssel.

Rassow[1] igyekezett kimutatni, hogy a Hekuba jelen állapotában egy „Ueberarbeitung“ és az első stasimonban delosra vonatkozó célzás a revisor munkája. De minthogy ez álláspont tarthatatlanságát Maass[2] világosan kimutatta, a delosra vonatkozó célzást mi nem háborgatjuk, mivel az eredetileg hozzátartozott a Hekabéhoz és jelzi körülbelül a darab keletkezési idejét.

De tekintsük a darabot technikai szempontból. A magánének telve van euripidesi jelzőkkel és az őt jellemző figurával, amelyet epizeuxisnak nevezünk és az egész metrumok vegyüléke, amit még fokozottabb mértékben találhatni Euripides későbbi műveiben. Azonfelül a monodiumok constructióját tekintve figyelemreméltó újítást látunk a Hekabeban. Euripides korábbi monodiumai szabályos antistrophikus szerkezettel birnak, míg a Hekabe két magánéneke nem olyan szabályos szerkezetű.

A lírikus részek nagyobb mértékben való használata az ú. n. ἀμοιβαῖα-ból látható, amelyek a legkorábbi drámák között csak az Alkestisben fordulnak elő, amely azonban a darab „sa yricus“ természete miatt nem irányadó minden tekintetben a korábbi darabokra vonatkozólag. Aischylosnál csak egy példa van ezen énekre, Sophoklesnél pedig kettő. Ezek antistrophikusak. Ami a Hekabéban van (154—215. sorok), az teljesen lírikus természetű és a responsiók dolgában egy cseppet sem szabályos. Az ismétlések, amelyek oly nagy bőségben lépnek fel a későbbi darabokban, már

[1] Rassow, Hermes, XXII., 1888.
[2] Maas, Hermes, XXIV., 1889.

Hekabéban is fölös számban fordulnak elő. Ezek az ismétlések, amint Masqueray[1] megjegyzi, a zenének a költészet felett való uralmát mutatják és nagyon jól mondja, hogy ezekre nincs nagyobb szükség az érzelem szempontjából, mint a Békák 1348. és 1314. soraiban megismételt εἱειειει— λίσσουσα-ra. Amint már megjegyeztük, a korábbi drámákban — az indulatszókon kívül — kevesebb ilyen ismétlések vannak: Alkestisben 10, Medeában 6. Heraklidákban 2 és Hippolytosban 10. A Heraklidákban mindkét példa a iambicus trimeterekben fordul elő, tehát semmi közük a zenei compositióhoz. A Hekabéban csak kettő fordul elő a iambicus trimeterekben (v. 689.):

ἄπιστ' ἄπιστα καινὰ καινὰ δέρκομαι.

A karénekek a régi és új tipus között állanak: elég jól vannak indokolva, de csak az általános helyzetnek felelnek meg. Hermann[2] kifogást is emel, hogy a kar csak saját sorsa miatt lamentál ahelyett, hogy a szenvedő hősök iránt részvéttel viseltetnék.

Aristophanesnek már idézett paródiái elégséges okot szolgáltatnak arra nézve, hogy Hekabe keletkezési idejének a 424. évet vegyük fel, mint legkésőbbi dátumot. Tehát szükségtelen azon ténnyel foglalkozni, hogy az Andromache (427—17.) sokat köszön a Hekubának s visszhangját megtaláljuk a Trójai nők (415.) és Helena (412.) lírikus részeiben is. (Ezen kérdésről még később lesz szó.)

A Hekabe keltét illetőleg jelen vizsgálódás eredménye is arra szolgál, hogy megerősítse az általánosan elfogadott dátumot (425—424.), amelyet Aristophanes Felhők c. darabjában levő paródiák segítségével állapíthatunk meg, valamint a Delosra való vonatkozással kapcsolatba hozva Thuk., III. 104-el; végül azon helyzet segítségével, amelyet Hekabe foglal el technikájánál fogva olyan értelemben, hogy több

[1] Masqueray, op. cit p, 276.
[2] Praefatio ad Hec., p. XVI.

pontban érintkezik a régibb drámákkal, de még több jelét mutatja a későbbi törekvéseknek.

Hiketides.

Nem kell nagyon messze mennünk, hogy *terminus post quemet* találjunk a Hiketideshez. Ez a 424. esztendő, amikor a delioni csata után megtagadták a boetiaiak az elesett athéni katonák kiadását.

Boeckh és Hermann 420-ra jelölték ki a darabot, amikor Argossal kötött Athén szövetséget. Hermann azt hiszi, hogy a Hiketidest az argosi követek jelenlétében adták elő. Willamowitz 422 és 421 között ingadozik, de későbbi nézete az előbbi felé hajlik, „wo der Hass gegen den lebenden Kleon angemessen, der Schmerz über den Verlust von Delion noch frisch, die Mahnung wirklich von Bedentung war“. A 420-as dátumról pedig így nyilatkozik: „Die von Boeckh und Hermann beliebte Datirung der Hiketiden auf 420 ist aus vielen Gründen ganz undenkbar, und den Erechtheus, der von ihnen nicht wohl getrénnt werden kann, erwähnt unsere Überlieferung schon 421“. Barnes és Markland a darabban szemrehányást lát Argos ellen és így 418-ra helyezi annak keletkezési idejét, amikor az argosi olygarchia szövetséget kötött Spártával. Giles[1] úgy találja, hogy a Hermann dotálását erősen támogatja az elesett főemberek jellemzése, akikben ő Nikiast, Lamachost, Demosthenest, Alkibiadest és Lachest ismeri föl. Ezek az előző évben mind megesküdtek a Vikias-féle egyezségre és ezek szerinte (were) „indisputably the best known personages among the Athenian deputies who were present on the occasion.“

A darab éppoly világosan, mint a Heraklidák és Andromache, egy „Gelegenheitsstück“.

A két utóbbi darabot különféleképpen magyarázták és

[1] Giles, P., Classical Review, 1890, pp. 95. skv.

igyekeztek kimutatni, hogy Euripides egyformán volt párthive Nikiasnak, Kleonnak és Alkibiadesnek. Bergk[1] azt tartja, hogy Euripides változékony természetű ember volt, akit a politikai eszmék minden forgataga ide oda sodort és hogy Kleon szószólója volt az Andromacheban 423—22-ben (Bergk dotálása szerint), amiből gondolhatjuk, hogy a következő évben is írhatott karéneket a béke kedvéért. De tekintve a mi hiányos ismereteinket a politikai állapotok és pártok magatartását illetőleg, nem is beszélve az egyénekről, nem tartjuk valami bölcs dolognak, ha valaki ebben az időben, amikor az utolsó békealkudozások folytak Spártával (421-ben), Euripides politikai különcségeire épít. Az kétségtelen, hogy ő nem volt állhatatos olyan mértékben, hogy sohasem változtatta nézeteit, de az világos, hogy mindig voltak elvei, amelyekhez szenvedélyesen ragaszkodott. Fornhaber allegorizáló methodusával és Bergk figyelemreméltó kombinációival nem lehet felfedezni a benne végbemenő változások árnyalatait; de a következő conclusiók szilárdak: Euripides szerette Athént, gyülölte Spártát és a békét elébe helyezte a háborúnak. A Heraklidákban a kar így énekel:

εἰρήνα μὲν ἐμοὶ γ' ἀρέσκει,[2]

és az Andromachéban sem szószólója a háborúnak, pedig ott a legelkeseredettebb kifakadásokat látjuk Spárta ellen.

Úgy látszik, hogy Berghnek igaza van abban, hogy a darabot közvetlenül a Nikias-féle békét megelőző periodusba helyezi, amikor Thukydides szerint[3] Athén és Spárta egyformán óhajtotta a kékét. A darabban is azt találjuk, hogy Adrostos a 739. skv. sorokban a békét dicséri, a háború vádolását pedig mindenütt megtaláljuk. De két tény mindazonáltal fennmarad, még pedig a darab két motivuma: a thebaiak megtagadják az elesettek kiadását és a költő Argos pártján áll, míg Spártát minden különösebb ok nélkül vádolja.

[1] Bergk, Hermes, 18. Die Anfführungszeit der Andromache.
[2] Heraklidák, v. 371.
[3] Thukyd. V. 14. skvk.

Σπάρτη μὲν ὠμὴ καὶ πεποίκιλται τρόπους·[1]

Itt a költő Spárta kegyetlenségét és ravasz politikáját vádolja, mint a későbbi Andromachéban. Az argosi szövetség megkötése volt Alkibiades fő célja, amint azt Thukydides ötödik könyve bőségesen igazolja. Látta, hogy Argosnak vagy Athénhez, vagy Spártához kell csatlakozni és hogy Spárta kész volt megtagadni Athént olyan előnyös szövetség kedvéért, amelyben védelmet talál otthon, mialatt ő Peloponneson kívül hadakozik.[2] Nikias Spárta állhatatos barátja volt, az argosi egyezség ellen pedig folyton dolgozott és el is ment egy követség élén Spártába, hogy barátságosan vitassák meg a béke föltételeit. Tehát olyan darab, amely Spárta ellen és az argosi szövetség mellett van, nem keletkezhetett a Nikiashoz való erős ragaszkodásból. Az a tény, hogy pglitikai darabjaiban és ebben is a békét dicséri, még nem bizonyítja azt, hogy Euripides Nikiassal rokonszenvez, vagy helyesli nikiasi békeföltételeit. De tudjuk Thukydidesből, hogy az alkudozások idején Alkibiades hiuságát sértette Spártának vele szemben tanusított eljárása, ami őt arra vitte, hogy 420-ban őszintén közvetítse az Argossal kötendő szövetséget.

Euripides pedig érdeklődéssel viseltetett Alkibiades iránt politikai pályafutása kezdetén. Plutarchos Alkibiades életrajzában Euripidesnek tulajdonítja azon óda írását, amely Alkibiadesnek hires olympiai győzelmét dicsőíti. Ez pedig minden valószínűség szerint 420-ban volt. Ezen kapcsolatot a két ember között megállapított ténynek tekintik. V. ö. Willamowitz, Der Mütter Bittgang, p. 27.: „Er hat sich in den nächsten Jahren dem Alkibiades genähert, der 420 zurst hervortrat.“ És van még egy biztos hasonlóság, amely eddig kikerülte a tudósok figyelmét; de föl kell említenünk, mivel igen feltünőnek látszik azon politika között, amelyet Euripides ajánl a Hiketides 444—45. soraiban:

Τριῶν δέ μοιρῶν ἡ 'ν μέσῳ σῴζει πόλεις
Κόσμον φυλάσσουσ' ὅντιν' ἂν τάξῃ πόλις

[1] V. 187.
[2] Thuk. V. 46.

és Alkibiadesnek Spártában kifejtett politikai hitvallása között (Thuk. VI. 89.). Azonfelül még Alkibiades a következőket mondja: τῆς δὲ ὑπαρχούσης ἀκολασίας ἐπειρώμεθα μετριώτεροι ἐς τὰ πολιτικὰ εἶναι, ἡμεῖς δὲ τοῦ ξύμπαντος προέστημεν, δικαιοῦντες ἐν ᾧ σχήματι μεγίστη ἡ πόλις ἐτύγχανε καὶ ἐλευθερωτάτη οὖσα καὶ ἐδέξατό τις, τοῦτο ξὺν διασώζειν. Itt ugyanazon alkotmányos szempontok jutnak kifejezésre, mint Euripides darabjaiban.

Euripides későbbi darabjai, mint pl. Andromache és Phoinissai, érdeklődést mutatnak Alkibiades irányában. A darabnak olyan magyarázata, amely Euripidest inkább Alkibiades, mint Nikias párthivének tünteti fel, sokkal inkább összhangban van más tényekkel és jelenségekkel.

Willamowitz inkább a 422. mellett foglal állást az Analecta Euripideában, még pedig azon az alapon, hogy a delioni csatavesztés még frissen élt az athéniek emlékezetében. Ez az argumentum magában véve helyes, csakhogy történtek események a 420. évben is, amelyek fölfrissítették volna a Delion miatti elkeseredést, ha az lankadt volna. Ezek a dolgok hozták össze az athéni közönség előtt Argost és Boeotiát és ezekkel kapcsolatban jött létre a szövetség Athén és Argos között.

A kérdéses eseményeket Thukydides V. könyvének 36., 37., 38. és 40. fejezeteiben beszéli el. 421. telén két spártai ephoros tárgyalásba bocsájtkozott a boetiaiakkal és javasolták nekik, hogy kilépve az athéni szövetségből, kössenek egyezséget Argossal és nyerjék meg ezen várost spárta részére. A spártaiak az Argossal való barátság árán megszegik az Athén iránti hűséget. A terv tetszett az argosi magistratusnak, de a kivitel hajótörést szenvedett a boeotiaiak vonakodása miatt. Ugyanazon télen a spártaiak, hogy megszerezzék Panaktont Athén részére, Pylust pedig saját maguknak, egy külön szövetséget kötöttek a boeotokkal. Az argosiak attól félve, hogy az egy athéni, spártai és beotiai szövetséget jelent, hacsak nem akarnak izoláltan maradni, jónak látták szö-

vetségre lépni Spártával. Erre meg is tették az előkészületeket.

A spártai követek is megérkeztek Athénbe a Panaktonból hazahozott athéni foglyokkal és Panakton lerombolásának nem valami kedves hírével és azzal az újsággal, hogy külön szövetséget kötöttek a boeotokkal. Ezek voltak azok a ποικίλοι τρόποι, ami miatt megharagudtak az athéniek és nem valami nyájas válaszszal küldték vissza a spártai követeket. Alkibiades felhasználta ezt a kedvező alkalmat és hírnököt küldött argosi barátaihoz, hogy haladéktalanul kössenek szövetséget Athénnel, mert itt a kedvező alkalom. Az argosiak nem haboztak abbahagyni a Beoetiával folytatott tárgyalásokat és értékelni az Athénnel való szövetség előnyeit. El is küldték követeiket Athénbe. A megérkezett spártai követeket sikerült Alkibiadesnek becsapni és Nikias békeszerző kisérletei is kudarcot vallottak Spártában, mivel a spártaiak nem akartak felhagyni a Boeotiával kötött szövetséggel. Az athéniek pedig azon meggyőződésben, hogy velük Spárta igazságtalanul bánt, megkötötték az egyezséget Argossal és szövetségeseivel. A Nikias-féle békét és Athénnek Spártával való szövetségét egyik részről sem tagadták meg ezek következtében. Ez a boeotiai és argosi komplikácio és ennek következtében Athénben keletkezett méltatlankodás könnyen sugalmazhatta azokat a gondolatokat, amelyek testet öltöttek a Hiketidesben.

Tehát azt hisszük, hogy a darabot 420-ra kell helyeznünk, ami megfelel Boeckh és Hermann datálásának és amit Willamowitz lehetetlennek tart. A darabnak azért mégis csak az argosi egyezség után kellett keletkezni. Azt azonban nem vagyunk kötelesek elhinni Boeck és Hermannal, hogy az argosi követek jelenlétében adták elő, mert akkor az isteni előrelátás adományát kellene Euripidesnek tulajdonítanunk, vagy pedig csodálatos gyorsaságot a szerkesztésben. A darab pedig egyáltalán nem elsietett és felületes munka.

A Hiketides Delion után és Mantinea előtt készült és

ezen periodusban a legbiztosabb idő a 420—19. évek, közvetlenül az athén-argosi egyezség után. Nem előzte meg a Nikias-féle békét, mint Willamowitz állítja és nem lehet az a célja, hogy hangulatot keltsen a béke érdekében, mert kiemeli a Spárta és Boeotia elleni gyűlöletet és drámai hatásainak egyike az Argossal kötött ünnepélyes, nagy gonddal kidolgozott egyezség.

Giles [1] bizonyítása az argosi vezetőknek az ismertebb athéni főemberekkel való azonositásán alapszik. Az azonosítások jóllehet nincsenek eléggé bebizonyítva, mégsem anynyira ésszerűtlenek, hogy igazak ne lehetnének. De az már nyilvánvaló képtelenség, hogy a szép ifjú arkadiai Parthenopaiost, kinek szíve minden kisértés ellenére tiszta és ártatlan marad, Alkibiadessel azonosítja.

A nagy gonddal készült Supplices metrikai és nyelvi tekintetben félreérthetetlenül a darabok középső csoportjához tartozik. A trimeter felbontásában nyilvánuló növekvő szabadságot tekintve, haladást jelent a Hekabéhoz képest (ha ugyan ezt haladásnak lehet nevezni). A későbbi symmetriahiány itt is látható a Kommosban (1072—79. sorok). A magánének megfelel a korábbi antistrophicns typusnak: „La forme libre fluide, s' imposuit donc, et elle ne tardera guère à apparaître; mais nous ne sommes encore qu' au début d'un art nouveau. Si nous laissons de côté le *Rhesos*, on sait que la date des *Suppliantes*, jouées après *l'Andromaque* (sic), doit être placée vers 420." [2] A darab nyelvezete képekben gazdag, sőt a prologus is tartalmaz költői szépségeket. Egy különleges euripidesi figura, az ú. n. epizeuxis, szemmel láthatólag hiányzik. Ez érdekes tény, ha tekintetbe vesszük, hogy a darab azon csoportba tartozik, amelyet a figurák növekvő használata jellemez és nagyon sok olyan helyzetet

[1] Giles P,, Political allusions In the Suppliants of Euripldes, Class Rev, Vol. IV. p. 95.

[2] Masqueray, op. cit, p. 274.

találunk a darabban, ahol ezt várhatnók a többiek analogiájára. Más figurák, mint az anaphora, polyptocon és alliteratio, észrevehetőleg gyakran fordulnak elő a darabban.

Herakles.

Már történt egy nehány kisérlet, hogy a Herakles keltét pontosan megállapítsák.[1] Az általános megegyezés az, hogy a meglevő drámák középső csoportjához tartozik. V. ö. Willamowitz-Moellendorf, Herakles, p. 135.: dass der Herakles zwischen Hiketiden und Troerinnen gedichtet ist, kann mit ziemlich starker zuversicht behauptet werden.“ A karénekben (v. 638—700.) az öreg kor említése világossá teszi, hogy a költő maga volt már a γέρων ἀοιδός, amikor írta darabját.

A darabban kétségkívül vannak politikai vonatkozások az egykorú eseményekre; de tekintve az illető korokra vonatkozó hiányos ismeretünket, ezek közül egyik sem érthető oly mértékben, hogy ezáltal a darab keltét biztosan megállapítsuk. Ezen vonatkozások közül legevidensebb az, amelyet az 588. skv. sorok tartalmaznak:

πολλοὺς πένητας, ὀλβίους δὲ τῷ λόγῳ
δοκοῦντας εἶναι, συμμάχους ἄναξ ἔχει,
οἳ στάσιν ἔθηκαν καὶ διώλεσαν πόλιν
ἐφ' ἁρπαγαῖσι τῶν πέλας, τὰ δ' ἐν δόμοις
δαπάναισι φροῦδα, διαφυγόνθ' ὑπ' ἀργίας.

Ezeket a sorokat Hartung[2] a thebai politikára vonatkoztatja a Delion feletti vitás kérdés idejében. Willamowitz egyszerűen kitörli ezeket a sorokat, mivel nincsenek összefüggésben azon hellyel, ahol állanak, még pedig a következő kommentárral: „verse, die mit dem drama inhaltlich nicht verbunden sind, sind auch an dem platze, wo sie überliefert sind, nach beiden seiten unverbunden, das spricht für die

[1] Lásd Willamowitz, Herakles, pp. 132—147.
[2] Hartung, Euripides Restitutus, Hamburg, 1843. 2. k.

unechtheit." Ezt az eljárást azonban óvatossággal kell követnünk, mert Euripidesnek szokása volt, hogy minden különösebb ok nélkül szőtt célzásokat darabjaiba.

Fix azt gyanította, hogy a ψόγος τοξότου és ἔπαινος τοξότου Lykos (vv. 159 skv.) és Amphytryo (vv. 188 skv.) között magukban foglalták az athéni és spártai harci methodus közti ellentéteket. Ezt a felfogást Willamowitz kifejtette és alkalmazta arra a sikerre, amelyet a könnyű gyalogság vívott ki a spártai hopliták felett Sphakteriánál és arra a vereségre, amelyet Athén szenvedett, mikor nem könnyű gyalogsággal fedezte a visszavonulást.

Ez a nagyon valószínű argumentumból a 424. évet kapjuk, mint legkorábbi *terminus post quemet* és ezt megerősítik a darabok metrikai és stilisztikai sajátságai is. Rumpel kutatásai a trimeter iambusok feloldására vonatkozólag a Heraklest a Hiketides után és Trójai nők elé helyezik. Masqueray a görög tragédia lirikus formáinak tárgyalásánál kimutatja, hogy a Herakles kommosai olyan változásokat mutatnak, amelyek a görög tragédia ezen részében 425-től jelennek meg. Masqueray a kommosok nem symmetrikus osztályában tárgyalja a többi közt a Herakles (vv. 887 skv.) kommosait is. Ezekben a lírikus részeket egy személy énekli, de nem recitálva. Vannak epirrhemák is s a strophák és epirrhemák hasonlóan nem symmetrikusok. Ezen nem symmetrikus osztályban vannak a Herakles (vv. 1042—1085), Helena, Iphigenia Aul. és Bacchai teljesen lirikus kommosai. Ezen darabok között a legkorábbi a Hekabe, amelyet általános megegyezéssel 425-re dotálnak. Azonfelül a teljesen lirikus, nem symmetrikus kommossal bíró csoport s vele együtt a Herakles a darabok legkésőbbi osztályába tartozik. Metrikai vizsgálódásokból kitünik a 424 év nem nagyon késői *terminus post quem*. Az aránylag késői keletkezés más metrikai iudiciumai a 855—874 sorok trochaicus tetrameterei.[1]

[1] Willamowitz, Herekles, p. 145.

Azon kilenc euripidesi darab közül, amelyekben ez a metrum előfordul, hatot úgy ismerünk, mint későbbi darabokat és az általános föltevések szerint ezek mindegyike 420 után keletkezett.

A kar alkalmazását tekintve, a darab inkább a korábbi csoporthoz hasonlít, amennyiben éppen úgy, mint a négy legkorábbi darab és a későbbiek közül a Hekabe és Hiketides, a kar benső viszonyt és érdeklődést tüntet fel a cselekménnyel szemben és énekeik egészében véve a helyzethez alkalmazkodnak.

A darab nyelve és stilusa még mentek azoktól a mesterkéltségektől, amelyek oly erősen jellemzik a későbbi darabokat.[1] A szavak ismétlését tekintve a Herakles a középső csoport drámái között foglal helyet. Mi 13 ilyen ismétlést vettünk észre.

Willamowitz a Hiketides és Herakles között változást lát Euripides „Weltanschanung"-jában, mivel a Hiketidesben (v. 180) maga mondja, hogy örül, ha olyasmit írhat, ami másnak is örömet okoz; egészen ellentétes hangulatot tapasztalunk a Herakles és az összes későbbi darabok megírásánál. A Hiketides ezen helye kétséges és zárójelbe van foglalva, Willamowitz mégis abban a hitben volt, hogy Alkibiades, „dieser daemonisch geniale Mann", a felelős Euripidesnek és műveinek keserü hangulata miatt.

Másrészről Dieterich úgy találja, hogy Herakles és Hiketides szoros rokonságban vannak egymással és a Heraklesben még aktiv érdeklődést lát a politika iránt. Az a feltevése, hogy Heraklest, Hiketidest és Erechtheust együtt adták elő. Willamowitz ezzel nem ért egyet és tagadja. Továbbá véleményünk szerint nincs igaza Dieterichnek abban sem, hogy a Hiketidest a Nikias-féle béke évébe helyezi: „Dass sie 421 aufgeführt sind, ist wohl sicher". A Supplices és Herakles közti szorosabb viszonyt elismerjük, de még sem

[1] Willamowitz, op. cit. p. 147.

hisszük, hogy ezek ugyanazon trilogia részét képezték. A Hiketides és Andromache közé esik a mantineai csata, amely helyreállította Spárta jó hírnevét és csökkentette Athén dicsőségét. Andromachén megérzik az emiatt keletkezett elkeseredés. A Hekabe és Hiketides ellenben egy büszke Athént ismernek, amely menedéke és védelme a hajléktalanoknak és üldözötteknek.

Azt hisszük, hogy a dór hőst Euripides Nikias-féle béke után magasztalta és a mantineai ütközet előtt. A mi terminusaink tehát 420 és 418 lesznek.

Euripides Heraklesének chronologiai vizsgálata nem ignorálhatja azt a viszonyt, ami ezen darab és Sophokles Trachisi női közt van; jóllehet ez utóbbinak kelte nem bizonyos és a két dráma prioritását illető kérdés még nem szolgáltatna biztos adatot a Herakles chronologiájához.

A Trachisi nők kelte még *sub iudice* van. Némely kritikusok a legkorábbi, mások a legkésőbbi darabok közé helyezik. Zielinski[1] úgy tekinti ezt, mint minden valószínűség szerint a legrégibb meglevő sophoklesi drámát. Willamowitz ellenben azt hiszi, hogy Euripides Heraklesének hatása alatt keletkezett a Trachiniai.

Vannak véletlen és felületes hasonlóságok, de vannak olyanok is, amelyeket nem lehet a véletlen eredményének tekinteni Sophokles Trachisi nők című drámája és Euripides pár darabja között. Némelyeket ezek közül Zielinski vett szemügyre és különböző ismertető jelek alapján kimutatja, hogy mindegyik esetben Sophokles az eredeti és Euripides a kölcsönző. Earle professzor megcáfolta ezt az állítást és kimutatta az Alkestis és Medea prioritását.[2] Hozzátesszük, hogy Zielinskinek az Andromachét illetőleg sincs igaza, amikor ezt is a Trachisi nők után helyezi. A Trachisi nők

[1] Zielinski, Philologus, 1896.

[2] Mi most ezeket a részletkérdéseket nem fejtjük ki a helyszüke miatt, ámbár igen érdekesek. Jelen esetben csak a Herakles prioritásával fogunk foglalkozni.

prologusa egész világosan euripidesi sajátságokat mutat és a hű feleség rajza, aki egészen férjének szenteli magát, csak Euripides hatása alatt keletkezhetett.

Hogy áttérjünk a Heraklesre magára, Zielinski itt sem járt nagyobb sikerrel a Trachisi nők prioritásának védelmezésénél, mint a többi daraboknál. A Heraklesnek és Trachisi nőknek sok hasonlóságai vannak stilus és motivum tekintetében. Verbális hasonlóságok nagy számmal vannak és könnyen észrevehetők, de magukban véve nem elégségesek arra, hogy teljesen meggyőző bizonyítékot alkossanak. Az Euripidestől átvett motivumok használatában van egy, amely Sophokles részéről teljesen evidenssé teszi az utánzást. Dieterich[1] kimutatta, hogy Sophokles Euripides után bemutatta az alvó Heraklest, akinek alvásából egyáltalán nem lehet követni azt a heves kínt, amit a mérgezett ruha okozott; míg a Herakles híres álomjelenete, jóllehet természetfölötti módon, de teljesen indokoltnak tekinthető. Még tesz egy megjegyzést, amit aztán Willamowitz fejt ki teljesen. Ez azon öreg emberre vonatkozik, aki az őrjöngése után elalvó Heraklest ápolja, akiről Willamowitz megállapítja, hogy ez Amphitryon hasonmása. A Heraklesben levő motivum eredetisége nyilvános. Zielinski, hogy álláspontját megvédelmezhesse, kénytelen az öreg embert, aki csak azon jelenetben szerepel, Herakles orvosának nevezni.

A verbalis stilus tekintetében sok olyan vonást találunk a Trachiniaiban, amelyek határozottan euripidesi sajátságok. Pl. a λέχος és λέκτρων használatát megjegyezte Fraccaroli:[2] „In Trachiniis, quae Sophoclis fabula maximum numerum habet, septies invenias.“ Az ismétlések, amelyek Euripidesnél oly gyakoriak, ezen darabban is, mint a Philoktetes és Oed. Kol.-ban, igen tekintélyes számmal fordulnak elő. A metrum tekintetében teljesen Euripides befolyása alatt áll Sophokles

[1] Rhein. Muz. 46, pp. 25—26. (Schlafscenen auf der Attischen Bühne.)

[2] Fraccaroli J., De Euripides scribendi artificiis, 1885.

ezen darabban. Sophoklesnek egyedüli kommosa, amely nem antistrophicus, a Trachiniaiban van (vv. 879—895.). Euripides ilyen szabálytalan kommosokat életének utolsó tíz esztendejében használt bőségesen és responsio nélküli kommosok a Heraklidákban fordulnak elő először. Emelett találhatók még a Helena Bacchai és Iphigenia Taurisban darabokban, azután Sophoklesnek Trachisi nőkben. Aminthogy a kommosban Euripides volt a nagy újító, éppen úgy kétségtelen, hogy ebben az esetben Euripides volt a nagy utánzó. De nemcsak a Herakles prioritásának a kérdését tekintjük ténynek, hanem Sophokles Trachisi nők c. darabja, amint azt Earle professor kimutatta, sokat köszön Euripides más darabjainak is jelenetek, motivumok és frazeologia tekintetében. Ezek az okok késői keltet jelölnek meg a Trachisi nők számára. A Heraklestől való függés legvilágosabb az alvó jelenetben, amely nincs eléggé indokolva. Ha a darab többi részét is ezen tény világánál vizsgálnók, akkor beigazolódnék Willamowitz azon állítása, hogy Euripides darabja vitte rá Sophoklest a Trachisi nők megírására.

Andromache.

Az Andromachét talán sokkal különbözőbb módon datálták és több disputa tárgyát képezte, mint Euripides akármelyik más darabja a Heraklidák kivételével. Ennek oka a darabban található politikai célzások, amelyek egész világosan állottak az athéni hallgatóság előtt; a későbbi kritikusok azonban nagyon ellentétes módon magyaráztak s ezért a darabnak nagyon különbözőképpen állapították meg a keletkezési idejét.

A scholiasta által adott információ a következő: ταῦτά φησιν Εὐριπίδης λοιδορούμενος τοῖς Σπαρτιάταις διὰ τὸν ἐνεστῶτα πόλεμον. καὶ γὰρ δὴ καὶ παρεσπονδήκεσαν εἰς Ἀθηναίους. ἑξῆς δὲ αὐτοὺς εἴς τε τὰ ἄλλα καὶ φιλοχρημάτους κακῶς λέγει. καὶ Ἀριστοτέλης δέ τοῦτο ἱστορεῖ ἐν τῇ τῶν Λακώνων πολιτείᾳ καὶ τὸ ὑπὸ

τοῦ θεοῦ αἰτουμενοθὲν προστίθησιν ἔπος· ἁ φιλοχρηματία Σπάρταν ὀλεῖ, ἄλλο γὰρ οὐδέν. καὶ φαίνεται γεγραμμένον τὸ δρᾶμα ἐν ἀρχῇ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. (Schol. Vat. 446. vershez.)

A velencei scholion ugyanezt tartalmazza, csakhogy a következő betoldással: εἰλικρινῶς δὲ τοὺς τοῦ δράματος χρόνους οὐκ ἔστι λαβεῖν. οὐ δεδίδακται γὰρ Ἀθήνησιν. ὁ δὲ καλλίμαχος ἐπιγραφῆναί φησι τῇ τραγῳδίᾳ Δημοκράτην.

Modern kritikusok a peloponnesosi háború különböző időpontjaira helyezték a darabot. Hardion egész későre helyezi (412—11); Hermann és Welcker 421—420-ra jelölik; Müller és Pflugk 420—418-ra; Boeckh, Petit és Hartung 419—418; Fix 422—421-re; Zirndorfer 423—422-re és Firnhaber 431—430-ra. Willamowitz a legrégibb csoporthoz számítja a darabot: az Alkestis, Medea, Heraklidák és Hippolytos csoportjához és ragaszkodik a vatikáni scholion helyességéhez, hogy t. i. ἐν ἀρχῇ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου keletkezett.

Murray újabb kiadásában a Hippolytos és Hekabe közé helyezi a Andromachét. Bergkh több figyelmet fordított a[1] darab dotálására. Korábbi véleménye az volt, hogy Argosban adták elő a 90 Ol. első felében, a mantineai ütközet előtt; még pedig az argosi Demokrates, vagy Timokrates hozta színre, aki jó barátja volt Euripidesnek.

Később arra a conclusióra jutott,[2] hogy a darabot athéni közönségnek írták és athéni hallgatóság előtt adták elő a 89 Ol. második évében és az argosi Menekrates neve alatt, akinek befolyása a melikus részek konzervativ charakteréből látszik. Ez a theoria a scholiasta következő megjegyzésén alapszik: ὁ δὲ καλλίμαχος ἐπιγραφηναί φησι τῇ τραγῳδίᾳ Δημοκράτην és egy feliraton, amelyet Athénben találtak 1878-ban, amely szerint ..... νεκράτες nyerte az első díjat.

Először a Firnhaber véleményéről[3] emlékezünk meg

[1] Bergk, Griech. Lit. III. pp. 544 skv.

[2] Bergk, 13, pp. 487 skv.: Die Abfassungszeit d. Andromache d. Euripides.

[3] Firnhaber, Philologus, 3, 408 pp. skv.

egy pár szóval, hogy áttérjünk a Bergkh és Willamowitz nézeteire. A darab keletkezését határozottan 431-re helyezi, Perikles halála előtti időre. Célzásokat lát a peloponnesosi háború kezdetén Spárta által tanusított hütlenségre, kegyetlenségre és kapzsiságra. Azután a 471 skv. sorokban: οὐδὲ γὰρ ἐν πόλεσι δίπτοχοι τυραννίδες κ. τ. λ. ellnetétet lát a spártai kormányzás és Athén „egyeduralma“ között, ahol Thukydides szerint (III, 55.): ἐγίγνετο λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή.

Firnhábernek egyedül csak az a hibája, hogy a tényeket a Theoria világánál magyarázza ahelyett, hogy a theoriát a tényekre alapítaná. Minden érvelésén az az eszme vonul végig, hogy benső személyes és politikai vonatkozást akar megállapítani Perikles és Euripides között. Hogy először is a főpontot vegyük, először is a spárta elleni kegyetlen támadást a háború első éveire még kevésbbé lehet alkalmazni, mint a későbbiekre. A 471. skv. soroknak ahol Euripides kitér a δίπτυχα τυραννίδες bajaira, világosan lokális athéni vonatkozása van. Ennek a célzásnak pedig nem lett volna alapja Perikles életében, aki Athén felett rivális nélkül uralkodott az ellene intézett támadások és elégedetlenségek ellenére (Thuk., II., 65.). Ha ezt a darabot Euripides Perikles halála előtt írta volna, akkor a 713—14. sorok inkább Perikles magánéletének a kritikáját foglalhatnák magukba.

A legújabb vélemények egyike a Willamowitzé és a Bergkhé. Willamowitz úgy az Analecta Euripideában, mint Herakles kiadásában fenntartja azt a véleményét, amelyet a scholion nyújt a 446. sorhoz (Anal. Eur.); „tempus rectius quam plerique recentiores definivit vetus grammaticus: iam numeri fabulam annis 430—424. adtribuunt, neque historia obstat.“ Azután ismét így nyilatkozik (Herakles, p. 143.): „Eine anzahl von dramen des Euripides weisen sich durch einen gemeinsamen alterthümlicheren und strengeren stil als verwandt aus; es sind Alkestis, Medeia Hippolytos Andromache Herakleiden sie fallen alle teils nach urkundlichen

angaben, teils nach sicheren geschichtlichen anspielungen vor 425." „Von der Andromache hat das richtig schon Aristophanes von Byzanc erschlossen schol. 445. die entgegengesetzen ausführungen von Bergk sind nur dafür lehrreich, wie dieser ebenso wunderbar gelehrte wie scharfsinnige mann scharfsinn und gelehrsamkeit dazu zu gebrauchen pflegt, die zeugnisse erst zu zerstören, damit er sie für seine eignen einfälle benuzten könne" (ibid., szélalatti jegyzet).

Ezen idézetekből láthatjuk, hogy Wilamowitz az Andromachét metrikai és stilisztikai alapon helyezi a legkorábbi meglevő darabok közé. De ebben a tekintetben Andromache azoktól igen nagy eltérést mutat és összeesik a középső csoport darabjaival.

Vegyük ezeket a pontokat részletesen. Rumpel kutatásai a trimeterek feloldásában nagy eltérést mutatnak az Andromache meg a korábbi csoport között, amennyiben az Andromachéban minden hatodik sorra jut egy feloldás, az előbbi darabokban ellenben minden tizenhatodik sorra esik egy. Továbbá az Andromachéban van egy sor (amelyet Wilamowitz elvet) három feloldással (v. 333.):

Μενέλαε, φέρε δὴ διαπεράνωμεν λόγους.

Ez az anapaestus, tribrachys és dactylusból keletkezett kombináció csak a későbbi drámákban fordul elő és csak tíz példa van reá. Van még egy sor két tribrachyssal és egy másik két dactylussal, amelyek Rumpel szerint csaknem kizárólag a későbbi drámákban fordulnak elő. Más tekintetben is a későbbi drámákhoz kapcsolódik az Andromache. Van benne két ἀμοιβαῖα, amelyből a Medea, Heraklidai és Hippolytos csak egy-egy példát mutatnak és két monodia. A késői keltnek egy másik tanúsága az, hogy a karének nem alkalmazkodik a helyzethez és kevés érdeklődést mutat a főszereplők sorsa iránt. Az első stasimonról Friederich ezt mondja: „Est autem carmen ex eo genere quae ipsa rerum condicione neglecta quae antecedunt epicorum more narrant et ab ovo quasi Ledae, ut aiunt, exordium faciunt." A szavak

ismétlésének gyakoriságát többször említettük már a későbbi darabok tárgyalásánál, mivel rendesen megismerjük belőlük az egyes darabok periodusát. Az Andromache ebben a tekintetben a legvilágosabban a későbbi darabokhoz tartozik. Tehát Wilamowitznak nincs teljesen igaza, amikor az Andromachét a legkésőbbi darabokhoz számítja.

Bergk pontosan a 422. évre datálja a darabot egy Athénben 1878-ban felfedezett felírat alapján, amelyet a „Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts“ c. folyóíratban publikáltak. A feliraton olvasható .... νεκράτης-t azonosítja a scholiasta által említett Demokratessel. Már előbb megjegyezte annak a valószínűségét, hogy Demokrates pedig azonos az argosi Timokratessel, aki az életrajzban szerepel. Valószínűtlennek tartja, hogy az a költő nyerte volna el az első díjat, akinek neve nincs máshol említve, csak ezen a feliraton. Euripides is csak négyszer nyert életében első díjat és korántsem tudjuk azoknak a névsorát, akik első díjat nyertek azon években, amikor ez sem Sophoklesre, sem Euripidesre nem esett. Tekintettel az információk hiányára, nem igen látszik bizonyosnak, hogy a darabot a hagyomány ellenére nem Athénben, hanem Argosban adták elő.

Bergk, hogy további bizonyítékot nyerjen theoriájához, kijavítja a scholiont. Ez azonban kézzelfoghatóan bizonyítékgyártás és mi nem fogunk erre az alapra helyezkedni. Meg is érdemli Wilamowitz szigorú ítéletét.

Zirndorfer is a 89 Ol. második évébe helyezi a darabot főképpen metrikai alapon. Úgy találja, hogy trimeter feloldásánál fogva Andromache a Hekabe (88 Ol. utolsó éve) és Herakles (89. Ol. harmadik éve) közé esik; az Andromache részére tehát a 89. Ol. első vagy második évét hagyja. Természetesen pusztán ilyen szempontból lehetetlen a darab keltét megállapítani. Ez csak általános bizonyíték lehet valamely periodus megállapítására; de Euripides sem öntudatlanul, sem öntudatosan nem növelhette a feloldások számát egy határozott arithmethikai haladvány szerint.

Az Andromachénak követnie kellett a mantineai ütközetet. A darabban uralkodó hang pontosan megegyezik az athéni hangulattal, amely a csata után uralkodott a városban. Másokat is találunk a darabban, amelyek megerősítik ezt a feltevést. Van egy rész az Andromachéban, amely oly határozott politikai vonatkozást tartalmaz, hogy annak helyes magyarázata egészen megközelítő dátumot szolgáltat kezünkbe. Ezt a vonatkozást véleményünk szerint Bergk helyesen értelmezte korábbi értekezésében, jóllehet ezzel felhagyott később. Ez a rész Menelaos beszéde, 733—737. sorok:

ἄπειμ' ἐς οἴκους·ἔστι γὰρ τις οὐ πρόσω
Σπάρτης πόλις τις ἣ πρὸ τοῦ μὲν ἦν φίλη,
νῦν δ' ἐχθρὰ ποιεῖ κ. τ. λ.[1]

Erről helyesen mondja Bergk: „Eine unverkennbare Hindeutung auf Mantinea findet sich 733". De későbbi értekezésében már így szól: „Man muss an Argos fest halten, denn die Politik der Athener hatte von aller Zeit her das benachbarte aber ebendeshalle verfeindete Argos in den Kreis ihrer Beziehungen gezogen."

Azt hisszük, hogy Bergk az első citatumban a Mantineára való vonatkoztatással eltalálta a πόλις τις helyes alkalmazását. Azonban mégis rossz következtetést csinált ezen magyarázatból, amennyiben ezek alapján 420 ra helyezte a darab keltét. A darab hangulata nem illik ezen eseményre és ő ezen helyet Thukydides V. könyvének 38. fejezetében elbeszélt eseményekre vonatkoztatja: tehát a mantineai csata előtti időre. Hogy ezen soroknak azonban inkább Mantineára kell vonatkozni, mint Argosra, azt Bergk is hitte később és világos az mindenki előtt, aki jól szemügyre veszi Spárta és ezen két város közti viszonyt. Fix kimutattta, hogy Menelaos ezen szavai:

πόλις τισ ἣ πρὸ τοῦ μὲν ἦ φίλη,

nem illenék Argosra, mert ez a város Thukydides szavai

[1] Griech. Litt., p. 544.

szerint Spártának állandó ellensége volt: Λακεδαιμονίοις αἰεὶ διάφορον.[1] A mantineaiak ellenben 426-ban még Spárta oldalán harcoltak Demosthenes elllen és a spártai szövetségtől 421-ben váltak meg.[2]

A Hiketides keltének tárgyalásánál említettük az Alkibiades és Euripides közti viszonyt. Nyomós okokkal lehet igazolni, hogy Euripidesre hatással volt Alkibiades rendkivüli személyisége és rokonszenvvel viseltetett nagy rokona, Perikles irányában. Thukydides sokat beszél Alkibiadesnek Spárta elleni ténykedéséről a Pelopponnesosban. Alkibiades műve volt az is, hogy Mantinea és Argos Athénnel szövetkeztek, amelyet Euripides is magasztal a Hiketides bevezető soraiban. Nagyon is természetes tehát, hogy az az elkeseredés, amelyet Alkibiades és társai éreztek a mantineai csata után, visszatükröződik az Andromachében. A város azonosítása is meggyőző, ha tekintetbe vesszük a 421—417 évek történetét, amint Thukydides leírja.

Más bizonyítékot is találunk a mi chronologiánkhoz a 471 skv. sorokban:

οὐδὲ γ' ἐνὶ πόλεσι δίπτυχοι, τυραννίδες κ. τ. λ.

Azt hiszem, hogy ez az athéni ügyek állására vonatkozik, még pedig a Hyperbolos ellen alkalmazott cserépszavazatra. Ezen ostracismust illetőleg a történettudósok két táborra oszlanak: némelyek szerint a mantineai ütközet előtt, mások szerint azután volt. Sokkal helyesebb ezt az ütközet utáni időre helyezni, amikor már Alkibiades vezetésének is látszott a gyümölcse, mint előbb, amikor még nagyon rövid politikai pályafutásra tekinthetett vissza. Első nyilvános föllépése 420-ban volt az argosi szövetséggel kapcsolatban. Két évvel később volt a mantineai ütközet, amelyben egy athéni csapat harcolt mint Argos és Mantinea szövetségese. Az athéni politika kérdését határozottan eldöntötte ez az ütközet a Spártához húzó

[1] Thukydides, V. 29.
[2] Thukydides, III. 107—109.

Nikias és a spártaellenes Alkibiades között. Ezen helyzethez nagyon jól illenek a 475—485 sorok és nem lehet kétséges, hogy a Hiketides és Andromache irója előbbre helyezte Alkibiades tyrranisát a lakonizá*ló* Nikiasnál.

Hogy az egészet összefoglaljuk, az Andromache nem keletkezhetett a háború korábbi éveiben, mint ahogy Wilamowitz, Murray és mások állítják, mivel metrikai és stilisztikai különösségei elválasztják a korábbi csoporttól és világos politikai vonatkozásainak nem lehet ésszerű magyarázatot adni a háború első éveiben. Nem készülhetett Sphakteria és Mantinea között, mint azt Bergk, Zirndorfer és mások hiszik, mivel a spártai siker és jó hírnév tünik ki ebből a darabból, míg azon periodus alatt Spárta jóhírneve és tekintélye egész Görögországban megingott és csak a mantineai ütközet után nyerte vissza Spárta Sphaktériánál elvesztett tekintélyét. A 418 dátum pedig megfelel a darab stilusának, megmagyarázza a πόλις τις οὐ πρόσω és δίπτυχοι τυραννίδες célzásait és összhangban van azzal az elkeseredéssel, amely nyíltan kitört Athénben a győztes Spárta ellen.

A mantineai csata a 418. év junius havában volt. Az Andromache a csata után készült 418—417-ben és Argosban adták elő a spártai auspiciuimok alatt felállított rövid életü olygarchia megbuktatása és demokrácia helyreállítása után.

Ion.

Az Ion chronologiájának megállapítását célzó kisérletek nem jártak kellő sikerrel. Valami meggyőző aristophanesi paródiát nem találtak hozzá; politikai eseményekre vonatkozó célzásai nem utalnak egy határozott évre, mint ahogy azt a Herakles, Hiketides és Andromache darabokban láttuk és a többi darabhoz mért viszonyai nem határozottan döntő jellegűek.

Egészen korai időre helyezték azok, akik Athena beszédében a rhioni előfok említésében a 429-ben történt rhioni

tengeri csatározásokra látnak célzásokat, amikor az athéniek győztek.[1] Thukydides részletesen beszámol ezen csatáról és Pausanias mondja, hogy az athéniek Delphiben egy csarnokot építettek győzelmük emlékére.

Hermann azt hiszi, hogy a darab nem készült később, mint 424—421-ben: „Est autem, quantum ex numeris colligi potest, scripta haec fabula nec post Ol. 89, nec multo prius".[2] Az Ion adoptálásában a 424-beli athéni állapotokra lát vonatkozásokat, amikor sok athéni polgárt fosztottak meg szavazati jogától kétes származásuk miatt. Wilamowitz[3] a 420 és 412 határokat állítja fel a darab keletkezési idejére. Masqueray, aki őt citálja, úgy látszik, hogy félreértette korábbi állítását (Anal. Eur.), amelyet aztán módosított későbbi nyilatkozataiban.[4] Fix azt tartotta, hogy az Ion 420-ban keletkezett, amikor „mortuo iam Cleone, Hyperbolus tantam auctoritatem apud populum consecutus est, ut fere solus regnare videretur".

A korábbi 428—424-re való következtetés magábanvéve nem döntő és nem egyezik meg a darab charakterével, mivel összes stilisztikai tulajdonságaival nagyban eltér a Hippolytus, sőt a Hekabeban megnyilatkozó műgondtól is, amely pedig bizonyos tekintetben előfutára a költő későbbi műveinek.

A darab metrikai különösségei a Boeckh és Hermann megállapítását nagyon valószínűtlenné teszik. A trimeter feloldását tekintve az Ion Iphigenia Taurosban és Helena között áll. A darabban levő két magánének későbbi típusú: az egyik csak részben antistrophicus és a másik teljesen responsio nélküli. A szereplők váltakozó énekei (vv. 1439—1509.) szintén nem symmetrikus tipusuak s szerkezetre nézve olyanok, mint az Iphigenia Taurosban és Helena hasonló felismerés-jelenetei. Emellett bizonyít a trochaicus tetrameter nagyobbfokú

[1] Lásd Boeckh, Graec. Trag. Princ.
[2] Praefatio ad Ionem, p. XXXII.
[3] Anal. Eurip., p. 154.; Herakles, p. 144.
[4] Hermes, 18., p. 242.

használata. Ezt a régi metrumot Aischylos csak két meglevő darabjában használta, Sophokles pedig egyben és ezt felelevenítette Euripides, akinél ennek fellépte együtt jár a trimter iambicus szabadabb használatával. Itt már három helyen fordul elő és pedig dialogusban, míg Heraklesben, ahol először fordul elő, abban a részben találjuk, ahol az őrültség jelenik meg Herától küldve. Euripides elődei is csak izgatott és felindult beszédeknél alkalmazták. A lirikus részekben sok a szóismétlés és ez — amint többször említettük — mesterkéltség és a későbbi darabokkan mutatkozik nagyobb mértékben. Ezen észrevételek tehát ellentmondanak a Boeckh és Hermann megállapításának.

Az Ion prioritására nézve az Iphigia Aulisban és Helenával összehasonlítva bizonyítékot kapunk a felismerés-jelenetekben. Masqueray metrikai alapon kimutatja, hogy ebben a tekintetben az Iphigenia követi Iont és Helena mind a kettőt.

Ugy látszik, hogy az 1582 skv. sorok megdönthetetlen argumentumot tartalmaznak Haigh keltezése ellen, aki a darabot közvetlenül a siciliai expedicio után helyezi. Hogy lehetett a sziciliai expedicióban úgy felléptetni Athénát, hogy az a szigetekről és a kisázsiai ión városokról, mint Athén erős védelméről beszéljen? Tekintetbe véve Chios Miletos, Lebedos, Clazomenae, Mytilene és Euboea[1] elestét, lehetetlennek látszott volna, hogy az az uralom, amely oly hirtelen bomlott fel, oly biztonsággal és büszkeséggel beszélt volna. Nem ez a politikai hangulata 411-ben Aristophanes darabjának, a Lysistratának. Nem hisszük, hogy valaki említette volna azt a jelentőséget, amelyet mi ezen soroknak tulajdonítunk. Azt azonban megjegyezzük, hogy Wilamowitznál „der Zusammenbrach des Reiches“ mint *terminus ante quem* szerepel az Ion chronologiájához. *Terminus post quem*-nek pedig a 421. évet állapítja meg: „Der sichere terminus post quem ist Erechtheus 421, ein eben so sichere terminus ante quem der Zusammenbrach des Reiches“.

[1] Thuk. VIII. 5 s köv.

Fix azon érvelését, hogy a darab 420. évre teendő, amikor Hyperbolus hatalma tetőpontján állott, el kell vetnünk, mivel csak feltevésen alapszik. Hogy Ion hosszú beszédjének (vv. 585 skv.) politikai vonatkozása van és inkább az athéni közönségnek, mint atyjának szól, az egészen világos. De hogy ezeknek a tárgya Hyperbolus, az már nem bizonyos, mivel Hyperbolus esete nem volt izolált jelenség az athéni demokráciában. Tehát pontos dátumot itt nem kapunk. A darab metrikája és stilisztikája későbbi keltre engednek következtetni. Az Iphigenia Taurosban és Helenához való hasonlóságaiból következtethetjük, hogy ezekhez időre nézve közel állott. Az iónok és dórok közötti ellentét, amely oly élesen jutott kifejezésre a siciliai expedicióban, ezen darabban is feltalálható a 159 skv. sorokban. Mi tehát a darab keletkezését az Iphigenia Taurica utáni időre helyezzük, aminek keltét 414-re jelöljük ki és amely valószínüleg a siciliai expedicio után került az athéni közönség elé; továbbá az Andromache utáni időre, mivel ennek hangulatához sokban hasonlít.

A mi adataink tehát az Iont illetőleg 416—415 évek lennének Krisztus születése előtt.

Trójai nők.

Két ókori forrás adja meg a Troades keltét: Aelianus a Varia Historiában (2., 8.) és a Darazsak 1317. sorához írott scholion. Aelianus állítása a következő: *κατὰ τήν πρώτην καὶ ἐνενηκοστὴν ὀλυμπιάδα, καθ' ἣν ἐνίκα Ἐξαίνετος ὁ Ἀκραγαντῖνος στάδιον, ἀντηγωνίσταντο ἀλλήλοις Ξενοκλῆς καὶ Εὐριπίδης, καὶ πρωτός γε ἣν Ξενοκλῆς — ὅστις, ποτὲ οὗτός ἐστι — Οἰδίποδι καὶ Λυκάονι καὶ Βάκχαις καὶ Ἀθάμαντι σατυρικῷ· τούτου δεύτερος Εὐριπίδης, ἣν Ἀλεξάνδρῳ καὶ Παλαμήδῃ καὶ Τρῳάσι καὶ Σισίφῳ σατυρικῷ. γελοῖον δὲ — οὐ γάρ; — Ξενοκλέα μὲν νικᾶν, Εὐριπίδην δὲ ἡττᾶσθαι καὶ ταῦτα τοιούτοις δράμασι.* Világos ezekből a megjegyzésekből, a darab a 91. Ol. első évében készült,

tehát 415-ben Kr. e. A darazsak 1317. sorához írott scholion megegyezik ezzel: ὕστερει ἡ τῶν τρῳάδων κάθεσις ἔτεσιν ἑπτά. A darazsak pedig 423—422-ben készült Kleon halála előtt és ha levonjuk a hét évet a 422-ből, akkor kijön a 415. év. Herakles és taurosi Iphigenia között áll a iambicus trimeter feloldásainak számát tekivtve. A karénekrészek meglehetősen túlnyomóak és van a darabban két monodia meg két ἀμοιβαῖα, amelyek között egy sem symmetrikus. Vannak trochaicus tetrameterben írott részei is.

Wilamowitz úgy találja, hogy a Trójai nők és a tetralogia többi tagjai legnagyobb jelentőséggel bírnak ez időben Euripides lélektanához viszonyítva. Ezt a tetralogiát „die absage an die vaterstadt“ nevezi s úgy hiszi, hogy itt kezdődik az ellentmondó és következetlen darabok egymásutánja. Szerinte a Hiketides után következő darabokat bizonyos lelki keserüség és fanyarság jellemzi, amiért Alkibiadest hajlandó felelőssé tenni. Majdnem lehetetlennek tartja, hogy Euripidesnek szorosabb viszonya lett volna Alkibiadessel 416-ban, „nach dem katastrophe von Melos“, amit kénytelenek vagyunk elhinni, ha igaza van Platarchosnak abban, hogy Alkibiades pártfogolta azt a határozatot, amelynek értelmében leölték Melos férfi lakosságát. Megengedjük, hogy Alkibiades ezidőben elidegenített magától oly embereket is, mint Euripides; de azért nem okvetlenül szükséges, hogy Euripides műveit annyira áthassa a nagy kijózanodás, mint azt Wilamowitz hiszi.

Érdekes dolog, hogy Euripides meglevő darabjainak nagyobb részét azok képezik, amelyek 415 után keletkeztek és így más periodusok is szolgáltatnának annyi ellentmondást, ha nagyobb teljességgel lennének képviselve. Továbbá Euripides ezen periodusba tartozó darabjainak romantikusabb charaktere a kor szellemének tulajdonítandó: az ötödik század végén uralkodó szellemnek. Ez előfutára volt a humanista negyedik századnak, amely összehasonlítva az ötödik századdal, valóban a θεωρητικός βίος megtestesülése.

Lehetetlen pontosan megismernünk a körülményeket,

amelyek között a darab keletkezett, hogy a sorok jelentését megértsük; meg pláne, hogy a sorok közt olvassunk és úgy látszik, hogy maga Aristophanes is kétértelmű, jóslatszerű természete miatt tette nevetségessé.

Azt hisszük, hogy a trójai trilogia kelte (amelyhez tartozik még az Alexander és Palamedes) nem bír elég fontossággal arra nézve, hogy benne lássuk Euripides „Weltanschauung"-változását azon év politikai eseményeivel kapcsolatban.

Iphigenia Taurosban.

Az Iphigenia Taurosban stilusát tekintve az utolsó periodus darabjai közé tartozik.[1] A trimeterben való feloldások számaránya a Trójai nők és Helena között jelölik ki helyét.[2] A trochaicus tetrameterek is a késői keletkezés bizonyítékai (vv. 1204—1233), mert ezek kilenc darabban fordulnak elő, amelyek közül hat ismeretes és a többiekről is azt tartják, hogy későbbi darabok. Továbbá a dochmiacus kiterjedtebb használatát más metrumokkal is keverve úgy tünteti fel Wilamowitz, hogy a későbbi darabokat jellemzi.[3] Hogy a darab verbális stilusán nem látszik az a nagyobbfokú mesterkéltség, amely a későbbi daraboknál látható, az annak tulajdonítható, hogy a költő ennek megírására nagy gondot fordított. A szavak ismétlésében is mérsékletet tanusított.

Aristophanes a Békák 1232 skv. soraiban idéz a darabból.

Eur.

Πέλοψ ὁ Ταντάλειος εἰς Πῖσαν μολὼν
θοαῖσιν ἵποις Aisch. ληκύθιον ἀπώλεσεν.

[1] Bruhn, E., Iphigenla auf Tauris, 1874, p. 16; Wilamowitz, Herakles, pp. 143 skv.

[2] Rumpel, op. cit., p. 467.

[3] Wilamowitz, Herakles, p. 147.

A Békák az egyedüli *terminus ante quem* a darabhoz, amelyet eddig találtak. Két évvel korábbi határt képez Euripidesnek egy saját darabja, a Helena.

Schroeder részletesen igyekezett kimutatni úgy tartalom, mint nyelv tekintetében az Iphigenia és Helena közt található hasonlóságot. A két darab tartalmát a következőkben adja:[1] „Femina a barbaro rege exteris viris infesto procul a patria invita retinetur: quae cum iam de salute desperet, propinquum amicissimum obiisse suspicata, hic subito comparet: atque postquam paulisper quomodo perniciem effugerent deliberaverunt, rege callide decepto fuga salutem petunt a sociis in spelunca orae abditis adiuti. Denique cum fuga nuntiata rex eos iam persecuturus sit [*sic*, de v. ö. Helena, vv. 1624. skv.], comparet deus qui a rege postulat ut deorum voluntatem secutus hostes persequi desistat.“

Schroeder azzal concludál, hogy az Iphigenia és Helena körülbelül egy időben keletkeztek. Ezt a gondolatot Wilamowitz már előbb is kifejtette: „aliquo modo cogitari potest cum Helena coniunctam Iphigeniam in scaenam venisse“.[2]

Bruhn ezen darab kiadásához írt bevezetésében az Iphigenia prioritását bizonyítja azon az alapon, hogy a két darabban a Schroeder által fölhozott közös motivumok a Helenában jobban vannak kidolgozva, míg az Iphigeniában sokkal egyszerűbb formában találjuk azokat. Három szempontot említ mindkét darabban, amelyeket összehasonlít a bizonyításában, „dass der stärker gewürzte Gericht dasjenige war, welches der Dichter zum zweitenmal auftrug“. Először összehasonlítja Thoas és Theoclymenos jellemét. Az elsőről ezt mondja: „Thoas ist der blutdürstige und dabei beschränkte Barbar, der nicht abwarten kann bis die Opfer der Göttin gefallen sind (1153), der die entflohenen von Felsen herabstürzen oder pfählen will (1629), der sich anderseits von der

[1] Schroeder, De iteratis apud Tragicos Graecos, pp. 88. skv.
[2] Wilamowitz, Analecta Eur., p. 153.

schlauen Hellenin ahnungslos berücken lässt und läppisch genug ist, wärmere Gefühle für sich bei ihr vorauszusetzen (1213)." Azután kimutatja, hogy Theoclymenos jellemében már fokozás és haladás van a Thoasban talált tipussal szemben. Összehasonlítja az iroriát vagy kétértelműséget Iphigenia szavaiban, amikor rászedi Thoast a Helena szavaival, aki pedig Theoclyménost csapja be és kimutatja, hogy Helena beszéde nagyobb és részletesebb kidolgozást tanúsít. Végül a Helenában nagyobb mértékben látjuk a szavak ismétlését és ezt Aristophanes gúny tárgyává is tette. Bruhn állítása a prioritás kérdésében igen plausibilis, de nekünk úgy tetszik, hogy ezt még tovább lehet vinni.

Az Iphigenia prologusa olyan motivumot tartalmaz. amelyek Iphigenia mytosához tartoznak és ezeket átvitte az Euripides később készült Helena c. drámájába.

Ilyen a Felhő-motivum az Iphigenia 27—30. soraiban és Helena 44—45. soraiban.

Iph. T.:

ἀλλ' ἐξέκλεψεν ἔλαφον ἀντιδοῦσά μου,
Ἄρτεμις Ἀχαιοῖς, διὰ δὲ λαμπρὸν αἰθέρα
πέμψασά μ' εἰς τήνδ' ᾤκισεν Ταύρων χθόνα.

Helena:

λαβὼν δ' μ' Ἑρμῆς ἐν πτυχαῖσιν αἰθέρος
νεφέλῃ καλύψας κ. τ. λ.

Ez a vonás kétségkívül hozzátartozott Iphigenia szarvas által való helyettesítésének a historiájához és Artemis által való elviteléhez, amely történetet Euripides készen kapott kézhez. Igaz, hogy a korábbi forrásban, nevezetesen a Cypriában, amelynek resuméját Proclosnál találjuk, a felhő említését nem találjuk. De azért nem férhet hozzá kétség, hogy Iphigeniát felhőben ragadták el, amely őt láthatatlanná tette, aminthogy a felhő rendesen állandó additamentuma a hasonló jeleneteknek.[1] Nem látszik, hogy ilyen epizód előfordult

[1] V. ö. Od. VII., 40. skv.; Aen., I., 411. skv.

volna Helena históriájában. Több tekintély szerint Stesichoros híres palinodiájában úgy tüntette fel a dolgot, hogy Helena egész idő alatt Spártában maradt. Ha pedig Herodotos Stesichorost követi, akkor ez utóbbi úgy tüntette fel a dolgot, hogy Paris tényleg elszöktette Helenát, de a vihar Egyptomba sodorta.[1] Valószínűleg Euripides váratlanul akarta Helenát átszállítani Egyptomba és olyan eseményt szőtt darabjába, amely előbbi darabjának még érintetlen anyaga volt. Az egésznek eszméje talán származhatott Stesichorostól, de az már Euripides találmánya és újítása, hogy Helenát Hermes által viteti át Egyptomba és ezt a jelenetet az Iphigeniából vett motivum analogiájára alkotta meg.

Az első pontról lehet vitatkozni, hogy mennyi benne Euripides találmánya és mennyiben követte Stesichorost az εἴδωλον-Helena invenciójában. De a másik pontról nem lehet disputálni: az Iphigenia eredetisége teljesen világos. Az Iphigenia 37—40. sorai és a Helena 154., 441—442. sorai köz a következő hasonlatosság van:

θύω γὰρ ὄντος τοῦ νόμου κὰι πρὶν πόλει
ὅς ἂν κατέλθῃ τήνδε γῆν Ἕλλην ἀνήρ,

és Helen. v. 154:

κτείνει γὰρ Ἕλλην ὄντιν᾽ ἂν λάβῃ ξένον,

441—442:

ἢ κατθανῷ
Ἕλλην πεφυκώς, οἷσιν οὐκ ἐπιστροφαί.

Az Iphigenia historiájának ezt a részét is átvitte Euripides a Helena meséjébe. Az Iphigenia eredetiségére nézve pedig lásd Herodotos, IV, 103: θύουσι μὲν τῇ παρθένῳ τούς τε ναυαγοὺς καὶ τοὺς ἂν λάβωσιν Ἑλλήνων τρόπῳ τοιῷδε, κ. τ. λ.

Ha ilyen nagy hasonlóság van a kettő között, akkor lehetetlen elképzelni, hogy ne lett volna hatással egyik a másikra, amikor az egyiknek motivuma a mythos egy része és a másiké az ezáltal sugalmazott invencio. A Helena ki-

[1] Hdt., II., 112.

dolgozásában még sok olyan dolog van, ami azt mutatja, hogy az egy „Flickarbeit", aminek nyomait az Iphigeniáig vezethetjük vissza. Az első jelenetben közvetlenűl a prologus után Helena Teukrostól kérdezősködik Trója és a görög hősök sorsa felől és pedig olyan módon, mint Iphigenia az 517 skv. sorokban.

ὡς Ἑλληνικῶς ἀνήρεθ' ἡμᾶς τούς τ'ἐν Ἰλίῳ πόνους νόστον τ' Ἀχαιῶν κ. τ. λ.

A két rész között itt is egész világosan kimutatható a párhuzam. Itt is az Iphigeniáé az eredetiség érdeme, mivel ez a rész a helyzetből természetes uton fejlődik és a περιπέτεια felé vezet. A másik darabban ez pusztán arra szolgál, hogy Helenát informálja és okot szolgáltasson a karnak a lamentálásra; de a mese fejlődésére egy csepp fontossággal sem bír.

Az ἀναγνώρισις jeleneteiben is kétségtelen a hasonlóság, amennyiben a Helenában csak travestálása az Iphigenia nagyszerű jelenetének. Az egyik jelenetben Iphigenia gyanakvó:

ξέν' οὐ δικαίως τῆς θεοῦ τὴν πρόσπολον
χραίνεις ἀθίκτοις περιβαλὼν πέπλοις χέρα.

A másikban Menelaos így szól:

ποίας δάμαρτος; τὴ θίγῃς ἐμῶν πέπλων.

Az a furfang is, amellyel a barbár királyt becsapják úgy, hogy szent szertartás örve alatt futni engedi a foglyokat, az Iphigeniából kölcsönzött jelenet. Theonöe pedig, a θεσπιῳδὸς κόρη. felesleges személy, akit a költő részben ismét az Iphigenia hatása alatt hozott szinre. Theoclymenusról meg azt jegyezte meg Bruhn, hogy egy hatványozntt Thoas.

Iphigenia egész szerkezetében és technikájában egy nagyszerű remekmű, sőt a sokat kifogásolt *deus ex machina* is nagyszerüen van indolva. Athena semmi esetre sem fölösleges: neki sok tennivalója van. Ki kell mutatnia, hogy a történt dolgokban az istenek keze játszott közbe és neki meg kell állapitani Artemis új szertartásának a helyét és módozatait Halai és Brauronban. A darab, amely conceptió-

jában sokat köszön az attikai legendának, nem lett volna teljes Athena küldetése nélkül. A másik darabban nincs semmi tennivalójuk a Dioskurosoknak Menelaos és Helena szökése után, legfeljebb védelmezik Theonöét testvére haragjától. Beszédük egészen hasonlít az Athena beszédéhez és mintáját is tökéletesen az Iphigeniából vette a költő.

Mindezekből a bizonyítékokból világosan áll előttünk az Iphegenia prioritásának a kérdése: Iphigenia egész biztosan megelőzte Helenát. Tehát ez utóbbi darab keletkezési idejét egész nyugodtan tekinthetjük *terminus ante quem*-nek. *Terminus post quem*-et már nehezebb találni. Úgy találjuk, hogy az Ion keletkezési idejének a kérdése a *terminus ante quem* kérdése is az Iphigeniára vonatkozólag. Az Ionhoz is a 412. esztendő a *terminus ante quem*. Azt hisszük, hogy ez a két romantikus darab ugyanegy periodushoz tartozik, az ἀναγνώρισις technikájában pedig haladást jelez az Iphigenia és így ez utóbbit vesszük későbbi keletűnek.

Az Andromachét, Iont és Taurosi Iphigeniát elkeseredett hangulat tölti el a delphii oraculum ellen és ezért egy periodusba tartoznak. Az Andromachét habozás nélkül a 417. évre helyezzük; az Ion keletkezhetett a következő évben; ezután következett a trójai trilogia és az Iphigenia számára marad a 414. esztendő. Zirndorfer is ide helyezi metrikai alapon, amelyről azonban már megjegyeztük, hogy pontos dátum megállapítására nem elégséges, hanem hasznát vehetjük a periodus megállapításánál.

Tehát a taurosi Iphigenia keletkezési idejének legnagyobb valószínűség szerint a 414. évet fogadhatjuk el.

Elektra.

Euripides Elektráját 425-től 410-ig sokféleképpen datálták, de az újabb kritikusok legnagyobb része abban állapodott meg, hogy a darabot 413 tavaszán adták elő.

Haupt[1] az állítja, hogy a darabot 425-ben adták elő,

[1] Haupt, R., Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien, 1873, pp. 660—669.

de érvei nem valami meggyőzőek. A Felhőkben és Madarakban ugyanis Elektra egy pár sorának a paródiáját látja. Ezek egyáltalán nem akadályoznak meg bennünket abban, hogy az Elektra keletkezési idejét későbbre helyezzük. A kérdéses sorok a következők:

El. 175 skv.:

οὐκ ἐπ' ἀγλαΐαις, φίλαι,
θυμὸν οὐδ' ἐπὶ χρυσέοις ὅρμοις ἐκπεπόταμαι.

Felhők, 319:

ἡ ψυχή μου πεπότηται.

Madarak,

ἀνεπτερῶσθαι καὶ πεποτῆσθαι τὰς φρένας.

Jebb Euripidesről szóló cikkében (Encyclopaedia Britannica) 410-re helyezi Elektrát: (i. e. should be dated) „shortly before the Orestes, which in many respects it much resembles: perhaps in or abont the year 410 B. C.“ [1] Ezt a nézetét azonban maga Jebb is megváltoztatta a Sophokles Elektrájához írt bevezetésében, ahol az Euripides Elektrájának valószínű dátuma 413 („probable date is 413 B. C.“).[2]

Nauck elveti a darab epilogusát (vv. 1233—1359), mint „Euripide indignos“.[3] De ezáltal elvetne a darabból egy egészen világos vonatkozást, amelynek segítségével megállapították az Elektra keltét. Ez az epilogus mindazonáltal Euripides stilusára vall és helyesen mondja róla Jebb:[4] „It is in this closing scene, where the Dioscuri are cross-examined, that the drift of Euripides is most patent.“ Ez a rész hozzátartozik az Elektra meséjének euripidesi conceptiójához és nem tartalmaz olyan ellentmondásokat, amelyek miatt el kellene vetnünk. A siciliai vizekre való célzás is eredetiségének egyik bizonyítéka és nem olyan toldalék, amelyet a revisor, jobban mondva hamisító, szívesen ragasztott volna a darab végére.

Atfried Müller volt az első, aki fölhivta a figyelmet ezen

[1] Encycl. Brit. 1878, VIII, p. 677.
[2] Jebb, Sophokles, Elektra, 1894, p. 101.
[3] Nauck, Euripides, I., p. XXV. (1889).
[4] Jebb, Elektra of Sopocles, p. 11.

verseknek chronologiai szempontból való fontosságára. Azt mondja, hogy ezen sorok a siciliai expedicio periodusában jelölik ki az Elektra helyét és valószínű vonatkozásokat találunk bennük az istentelenség vádjára, amelyet Alkibiades ellen emeltek az elhajózás idején. Ennélfogva Müller az Elektra keletkezését a 415. évre teszi. Csakhogy ezen sorokat eltöltő hangulat nem illik azon évre, amelyet a nagyszerű és hatalmas fegyverkezés zaja tölt be. A Dioskurosok a nagy fáradalmakról beszélnek. Ezek a ,szavak' jobban illenek arra a helyzetre, amelyet Nikias említ levelében, ahol azokról a veszedelmekről beszél, amelyek körülveszik az athéni sereget és saját rossz egészségi állapotaról.[1] Sokkal észszerübb azon föltevés, hogy Euripides ezen sorokat azután írta, amikor már az athéni nép előtt felolvasták azt a hathatós levelet és még egy hajóhadat küldtek Siciliába. Az a körülmény, hogy a spártaiak 413 év tavaszának kezdetén betörtek Attikába és megszállották Dekeleát, okot szolgáltathatott a τοῖς μυσαροῖς kifejezésre Alkibiadesre vonatkoztatva, akit négyszeresen átkoztak: először Alkmeonida volt, azután megszentségtelenítette a mysteriumokat és megcsonkította a hermákat s végre áruló volt, mert az ellenséget oktatta ki, hogy miként sújthatja legérzékenyebben saját hazáját. Bergk[2] közvetlenül a trójai trilogia után 424-re helyezi, „als die Athener neue Verstärkungen nach Sicilien absandten." Csakhogy ezt az expediciót, amely 250 lovagból és 30 lovas ijászból állott, nem szükségből küldték, hanem győzelem után. A helyzet 413 tavaszán sokkal jobban áll összhangban az epilogus verseiben megnyilatkozó hangulattal.

A 413. évet fogadták el mindazok, akik legújabban nyilatkoztak a kérdésről, mint Weil, Kaibel, Wilamowitz, Bruhn, Jebb, Haigh és mások.

Euripides és Sophokles Elektrájának viszonyáról sokat

[1] Thuk., VII., 11—15.
[2] Bergk, T., Griech. Lit, III. p. 551.

disputáltak, különösen Wilamowitz „Die Beiden Elektren"[1] c. értekezésének megjelenése óta. A kérdés irodalmát Wilamowitz cikkének megjelenésétől számítva Steiger állította össze a Philogus 56. évfolyamában (1897).[2] A főkérdés a két darab priorítása körül forog és két nagy táborba osztja a tudósokat, amennyiben egyik tábor Sophokles Elektrájának prioritását bizonyítja, a másik párt pedig Euripides Elektrájának az elsőbbsége mellett kardoskodik.[3] Bruhn kivételével alig egy pár komolyabb tudós tette magáévá Wilamowitz azon nézetét, hogy Sophokles Elektrája protestálás az Euripides Elektrája ellen. Wilamowitz szerint Sophokles érezte, hogy Euripides frivol és istenkáromló módon bánt a mythossal, amelyet ő szent örökségképpen kapott a múzsáktól. Azért elhatározta, hogy saját fegyvereivel győzi le ellenségét és ő is írt egy Elektrát. Visszatér ez epikus felfogáshoz, ignorálja az ethikai problémákat és az anyagyilkosságot természetesnek, dicséretre méltó kötelesség teljesítésnek tünteti fel, sőt hősi tettnek minősíti. Nagyon jól illik ide Jebb professor magyarázata: „Assume for a moment that the Euripidean Electra was the earlier. Then surely when Euripides had just been renewing the impression left by Aeschylus, — that matricide, though enjoined by a god brings a fearful stain, — Sophocles would have chosen a peculiarly unfortunate moment for inviting Athenians to admire the unruffled equanimity of his Orestes." Wilamowitz elmélete igen érdekes, de nem meggyőző; mert könnyen feltehetjük azt, hogy Euripides ép úgy tiltakozhatott saját darabjával Sophokles drámájának primitiv

[1] Wilamowitz, Hermes, 18, 1888.

[2] Steiger, H., pp. 561—600, Warum schrieb Euripides seine Electra?

[3] Hogy mily nagy irodalom keletkezett a kérdés körül, azt láthatjuk a Fr. Kraus értekezéséből is (Utrum Sophoklis an Euripidis Electra aetate prior sit quaeritur, Passavlae, 1890), aki két pártra osztja a tudósokat s mindegyiknek röviden adja a nézetét és érveiket pro v. contra Wilamowitz. Kraus is ez utóbbi párthoz tartozik s pontról-pontra igyekszik megcáfolni Wilamowitz állításait.

moralitása ellen, mint ahogy Sophokles emelte föl — szerinte — tiltakozó szavát Euripides darabjának modernizáló jellege miatt. És ez a Jebb és Steiger theoriája. Valóban ez utóbbi azt hiszi, hogy Euripides szándékosan karikaturázta Sophokles Elektráját az általa rajzolt Elektrával és arra törekedett, hogy a heroikus Elektra mythosát parodizálja.

Steiger az Euripides Elektrájában egy „Teufelin"-t[1] lát, aki még Lady Machbethen is túltesz és akiből az emberiesség utolsó szikrája is hiányzik. Wilamowitz és Kaibel szintén erős szavakat használtak az Euripidesi Elektra jellemének a kritikájában, jóllehet nem tudták világosan megjelölni az euripidesi jellemfestés indító okát. Ez a felfogás nagyon fonáknak tűnik fel előttünk. Euripidesnek nem volt szándékában, hogy egy daemont rajzoljon, hanem emberi lényt, akit a kényszerüség visz embertelen tettekre, amelyeket nyomban követ a mardosó lelkiismeretfurdalás. Némely kritikus olyan dolgokat vitt be Euripides felfogásába, amilyeneket sohasem mondott és esze ágában sem volt.

Euripídesnek csak az volt a célja, hogy Elektra tette bennünket megrendítsen és többre nem törekedett.

De egyrészt a priori, másrészt a két darab tartalmából következtetve a Jebb és Steiger álláspontja észszerübbnek látszik nekünk, mint a Willamowitzé és a darabnak Willamowitz óta különböző szempontokból történt összehasonlításaiból arra a conclusióra jutunk, hogy Sophokles Elektrája keletkezett először.

Ribbeck[2] többek között még euripidesi parodiát is lát a Sophokles verseire vonatkoztatva:

ἥκεις γὰρ οὐκ ἀρχεῖον ἔκπλεθρον δραμὼν
ἀγῶν' ἐς οἴκους, ἀλλὰ πολέμον κτανὼν
Αἴγισθον.[3]

V. ö. Sophokles, Elektra, vv. 686 skv.:

ἥκω γὰρ οὐ λόγοισιν ἀλλ' ἔργοις κτανὼν
Αἴγισθον.

1 Op. eit. p. 573.
2 Ribbeck, O., Leipziger Studien, 1885.
3 Eur., El. w. 883 skv. k.

Ezt a kérdést per longum et latum tárgyalhatnók anélkül, hogy az egészből valami pozitiv eredményre jutnánk azon próbálkozások után, amelyeket már annyian végeztek Euripides előtt és után. Legfeljebb a megoldás stádiumától lehetne már a kérdést jobban eltávolítani. De azt hiszem, hogy mások már ebben a tekintetben is elérték a kellő eredményt. Ezek után ideje lesz áttérnünk Euripides következő darabjára.

Helena.

A Helena pontos keletkezési idejét a következő scholionok alapján ismerjük: Aristophanes, Békák 53. sorához: τὴν Ἀνδρομέδαν: διὰ τί μὴ ἄλλο τι τῶν πρὸ ὀλίγου διδαχθέντων καὶ καλῶν, Ὑψιπύλην, Φοινίσσας, Ἀντιόπην; ἡ δὲ Ἀνδρομέδα ὀγδόῳ ἔτει προῆλθεν és Thesmophoriazusai 1011. sorához írott scholionokból: σημεῖον ὑπεδήλωσε Περσεὺς κ. τ. λ. πιθανῶς· συνδεδίδακται γὰρ τῇ Ἑλένῃ.

A Békák keltét a darabhoz írott hypothesis adja: ἐδιδάχθη ἐπὶ Καλλίου τοῦ μετὰ Ἀντιγένη, i. é. Ol. 93., 3., 405. évben Kr. e. A Helenát aztán az Andromedával együtt 412. tavaszán adták elő.

A Thesmophoriazusainak (411) ezen két darabra vonatkozó paródiái szintén fontosak a darab keltének a fixirozásánál. Ez a darab, nem úgy, mint a teljesen politikai Lysistrata, kora irodalmi törekvéseit ostorozza. Világos azon darabból, hogy a Helena és Andromeda nagy népszerűségre jutottak.

Az Aristophanes darabja által nyújtott indiciumokon kívül van egy hely az Euripides Elektrájában, amely előre jelezte a Helena megjelenését, nevezetesen az 1280. skv. sorok;

Ἑλένη τε θάψει' Πρωτέως γὰρ ἐκ δόμων
ἥκει λιποῦσ' Αἴγυπτον, οὐδ' ἦλθεν Φρύγας,
Ζεὺς δ', ὡς ἔρις γένοιτο καὶ φόνος βροτῶν,
εἴδωλον Ἑλένης ἐξέμεμψ' εἰς Ἴλιον.

Ezt általában úgy értelmezik, hogy előre jelzi a következő darabot, jóllehet némelyek a már publikált darabra látnak benne célzást, mint ahogy az Orestesben az Andromachéra és az Ionban a már kész Erechtheus meséjére látunk vonatkozásokat. Minthogy minden más körülmény a 413. évet jelöli meg az Elektra keletkezési idejének, a Helena keletkezési idejére pedig jó hagyományunk van, azért fel kell tennünk, hogy ezen sorok a még kiadatlan Helenára vonatkoznak, amely valószínűleg még kivonatban volt meg Euripides elméjében, amikor az Elektrát írta.

A Helena és a taurosi Iphigenia viszonyának a kérdéséről már szólottunk. Láttuk, hogy a Helena c. dráma az Iphigenia mintájára készült és technikai szempontból bizonyos haladást jelez az előbbivel szemben.

A Helena metrikai és stilisztikai szempontból egyaránt jellemzi azt a periodust, amelybe tartozik. A lirikus részek csak quantitás tekintetében fejlődtek és a kar fellépte indokolatlan [1] és énekük nem alkalmazkodik a helyzethez. A iambicus trimetert igen gyakori feloldások jellemzik és ebben a tekintetben az Ion és Poinissai között foglal helyet. A trimeterben mutatkozó pongyolaság gyakori kisérője, a Trochaicus tetrameter is megjelenik a kar és Theoclymenos közt folytatott izgalmas beszédben. A Menelaus és Helena amoebeuma, úgyszintén a kommos nem symmetrikus tipusúak. Masqueray is így nyilatkozik ezekről: „Tout le lyrisme de l'Helène, à part la chante de reconnaissance, est d'ailleurs d'une banalité qui sent la décadence“.[2] A parodos a kar alárendelt voltát bizonyítja, ami Euripides későbbi műveit jellemzi. Határozott politikai célzásokat nem találunk a darabban.

[1] V. ö. Bergk, op. cit., III. p. 551.: Wie die Anwesenheit hellenischer Frauen am Nilstrom zu rechtfertigen sei, hat der Dichter, der es mit dem Motiviren nicht so genau nimmt, verschwiegen.

[2] Masqueray, op. cit., p, 212.

Phoinissai.

Az ókori bizonyítékok alapján, amelyeket a Phoinissai keletkezési idejére vonatkozólag birunk, a darab keltét nem tudjuk egész pontosan megállapítani. Ezekből elég bizonyossággal csak annyit tudunk, hogy a Phoinissait a költő életének legutolsó éveiben adták elő. Ezeket az állításokat megtaláljuk az Aristophanes Madarak és Békák c. komédiáihoz írt scholionokban és a darabnak a hypothesisében, amely a byzánci Aristophanes neve alatt maradt reánk. A Békák 53. sorához írt és jól ismert scholion ravennai kézirata szerint az Andromeda 412-ben került színre és a Thesmophoriazusai, amely oly sok euripidesi paródiát tartalmaz, különösen az Andromeda soraihoz, a következő évben került az athéni közönség elé. Lássuk a Thesm. v. 1015-höz írt scholiont: φίλαι, παρθένοι φίλαι: παρὰ τὰ ἐξ 'Ανδρομέδας Εὐριπίδου, φίλαι παρθένοι, φίλαι μοι. τὰ δὲ ἐπιφερόμενα παρὰ τὸν αὐτὸν χορόν. Egy másik scholion a Madarak 424. sorához úgy beszél erről a versről, mint ἐκ τῶν μηδέπω διδαχθεισῶν Φοινισσῶν. A byzánci Aristophanes hypothesise a darabot az ismeretlen Nausikrates archonságára teszi, akiről azt hitte Dindorf, hogy „suffectus“ volt, Bergk pedig, hogy ὑποδιδάσκαλος volt.[1]

Terminus post quem a darab előadásához a 412. esztendő Kr. e. Ezt állítja Jahn, Wilamowitz és Wecklein, mivel Euripides életének utolsó esztendejét Macedoniában töltötte és így a 411. és 408. közé eshet csak a darab előadási ideje. Zirndorfer[2] szerint a terminus post quem 410 azon dialogus alapján, amelyben Jokaste és Polymedes a száműzetés szomorúságairól beszélnek. Ő azt Alkibiadesnek azon beszédére vonatkoztatja, amelyet Samosban tartott az összegyűlt katonák előtt, ahol száműzetésének bajait és csapásait panaszolta el. Wecklein[3] kimutatja, hogy ez a dialogus éppen úgy illik a 409.

[1] Bergk, Griech. Litt., II., 561.
[2] Zirndorfer, De chronologia fabularum Eurip. Marb., 1839.
[3] Wecklein, Phoenissae, Leipzig, 1884, pp. 20—21.

v. 408. évekre, mint a 410-re, mert az Alkibiades visszatérése foglalkoztatta az athéniek lelkét, amíg tényleg vissza nem tért Athénbe, ahol a nép tárt karokkal fogadta.

Polyneikesnek, az ifjabb testvérnek rajzában szembeszökő párhúzamot látunk, amennyiben erősen emlékeztet Alkibiadesre és egy sor valóságos czélást tartalmaz Alkibiades száműzetésére.

Klotz[1] Alkibiadesre való vonatkozást lát a 320. sorban:

ἢ ποθεινὸς φίλοις

és Zindorfer a 358—360. sorokban:

μῆτερ, φρόνων εὖ κοὐ φρονῶν ἀφικόμην
ἐχθροὺς ἐς ἄνδρας· ἀλλ' ἀναγκαίως ἔχει
πατρίδος ἐρᾶν ἅπαντας· ὃς δ' ἄλλως λέγει
λόγοισι χαίρει, τὸν δὲ νοῦν ἐκεῖσ' ἔχει.

Egészében véve teljesen észszerünek látszik azon föltevés, hogy Euripidest, aki lirikus versben énekelte meg Alkibiades győzelmeit, érdekelte a hazatérése és jót remélt ettől Athén számára.

A darab hosszúsága, az epizeuxis nagy száma (körülbelül 22), a iambicus trimeter használatában mutatkozó nagy szabadság és ezzel kapcsolatban a dialogus részek trochaikus tetrameterei; a kar közömbössége és a lirikus részek quantitásának növelése mind arra mutatnak, hogy a Phoinissai a legkésőbbi darabok egyike.

Orestes.

Az Orestes keltét határozottan tudjuk a darab 371. sorához írott scholion alapján, amely így hangzik: πρὸ γὰρ Διοκλέους ἐφ' οὗ τὸν Ὀρέστην ἐδίδαξε, Λακεδαιμονίων πρεσβευσαμένων περὶ εἰρήνης ἀπιστήσαντες Ἀθηναῖοι οὐ προσήκαντο ἐπὶ ἄρχοντος Θεοπόμπου· οὕτως ἱστορεῖ Φιλόχορος. Diokles archonsága a 92. Ol. második évére, vagyis 409—408-ra esett. A darabban egész világosan észrevehető néhány politkai vonatkozás. A scholista szerint Kleophonra vonatkoznak a 903. skv. sorok:

[1] Citálja Weckleln, op. cit., p. 21.

ἀνήρ τις ἀθυρόγλωσσος, ἰσχύων θράσει,
Ἀργεῖος οὐκ' Ἀργεῖος, ἠναγκασμένος,
θορύβῳτε πίσυνος κἀμαθεῖ παρρησίᾳ
πιθανὸς ἔτ' αὐτοὺς περιβαλεῖν κακῷ τινι κ. τ. λ.

Azután a Kleophon gonosz befolyására vonatkoztatja a 771. sort: δεινὸν οἱ πολλοί, κακούργους ὅταν ἔχωσι προστάτας. Ez a vonatkozás egészen bizonyos, mivel nagyszerüen megegyezik Kleophon notorius jellemvonásaival. Kortársai és a következő generáció írói gyakran emlegetik, de mindig ellenszenvvel és utálattal.

Az Orestesben a tömeg vezetőjének a leírása, akinek szemtelensége ad erőt; görög, de mégsem görög, erőszakos és lármázó; féktelen és műveletlen nyelvére bizza magát, aki saját polgártársainak romlására bír az ékesszólás adományával: olyan élénk kép és annyira megegyezik azzal a leírással, amelyet az egyes írók adnak Kleophonról, mint δήμου προστάτης-ról, akit nem köt semmi előítélet, aki a nép söpredékéhez appellál és berugva hetvenkedik, hogy torkát metszi annak, aki a békéről merészkedik beszélni. Úgy látszik, hogy Kleophon túltett mindnyájukon és προστάτης τοῦ δήμου volt abban a korban s azonfelül a béke utain haladt, amelyet Euripides úgy dicsért, mint τὴν καλλίστην θεὸν Εἰρήνην.

Az Orestes stilusa olyan szertelen, hogy ezt is olyan darabnak tartották, mint az Alkestist, amely a satyrdrámát helyettesítette. Metrum tekintetében sokkal nagyobb szabadságot mutat, mint az Alkestis és a feloldások nagy számánál fogva még a Kyklopson is túltesz. A tárgy maga mégis inkább tragikus feldolgozásra való és az emberi élet mély promlémáját hozza színre; nem tekintve a phrygiai komikus jelenetét és a darab szerencsés kimenetelét. Wilamowitz, aki azt hiszi, hogy Sophokles Elektrája követte az Euripidesét, azt tartja, hogy az Orestes viszont felelet a Sophoklel Elektrájára. Ezen darabban azonban inkább az euripidesi Elektrában foglalt kritikának a folytatását látjuk Sophokles Elektrájával szemben.

A darab technikájában tapasztalható nagy szabadságot nem magyarázhatjuk meg csupán azzal, hogy ez szintén a satyrdrámát helyettesítette, mivel a darab morális problémával foglalkozik; hanem ez a körülmény annak a periodusnak tulajdonítható, amelybe az Orestes tartozik. Ezen darab azon utolsó tetralogiához tartozik, amelyet Euripides még Athénben hozott színre és a mesterkéltségek legnagyobb fokát ezen darabban találjuk meg úgy stilisztikai, mint metrika szempontból. Ebben a darabban több feloldást, több szóismétlést és a lirikus részekben több újítást találunk, mint bármelyik más euripidesi drámában. Nagyon szép részleteket tartalmaz még ott is, ahol nagymértékben tapasztaljuk az euripidesi mesterkéltséget, mint pl. ezen sokat citált sorok:

πότνια, πότνια νύξ,
ὑπνοδότειρα τῶν πολυπόνων βροτῶν,
ἐρεβόθεν ἴθι, μόλε μόλε κατάπτερος
τὸν Ἀγαμεμνόνιον ἐπὶ δόμον, ὑπὸ γὰρ ἀλγέων,
ὑπό τε συμφορᾶς
διοιχόμεθ' οἰχόμεθα.

De ez az egész darab igen finom kidolgozást mutat. Az egész darabra nagyon jól illik Masqueraynek a lirikus részekre vonatkozó állítása: „Nous savons que l'Oreste a été à une époque de trouble. Peut-être Euripide a-t-il été forcé de travailler un pen vite.“

Bacchai és Iphigenia Aulisban.

Ezt a két darabot az ifjabb Euripides hozta színre apja halála után. Ezt állítja a Békák 67. sorához írott scholion: οὕτω γὰρ καὶ αἱ διδασκαλίαι φέρουσι, τελευτήσαντος Εὐριπίδου τὸν υἱὸν αὐτοῦ δεδιδαχέναι ὁμωνύμως ἐν ἄστει Ἰφιγένειαν τὴν ἐν Αὐλίδι, Ἀλμαίωνα, Βάκχας· Egy satyrdrámával együtt ezek a darabok nyerték el az első díjat.[1] Technikájánál fogva mindkét

[1] V. ö. Suidas, Εὐριπίδης.

darab arra mutat, hogy költőnk müködésének legkésőbbi szakába tartoznak. A Bacchai egész tökéletességében mutatja ezt a müködést. Az Iphigeniáról azonban ezt nem lehet mondani minden szépségei mellett sem; annyival is inkább, mert a darab a sok interpolátiók miatt nem juthatott el hozzánk eredeti formájában.

A metrumok használatákan mindkét darab csaknem olyan szabadságot mutat, mint az Orestes. Figyelemreméltó, hogy a Bacchai karénekei nagyszerüen alkalmazkodnak a tartalomhoz és helyzethez, mig az Iphigeniában ismét a későbbi jellemző tipust találjuk. A szóismétlések nagyon gyakoriak a Bacchaiban, de ezek összhangban vannak az egész darab szenvedélyes hangulatával. Több mellékes körülmény bizonyítja, hogy a Bacchai Macedoniában keletkezett.

SAJTÓHIBÁK.

A dolgozat első felében több helyen Willamowitz helyett olvasd Wilamowitz.

4. l. felülről 9. sor: truimeter helyett olvasd trimeter.
7. l. jegyzetben: Nack helyett olvasd Nauck.
8. l. felülről 12. sor: Hecube helyett olvasd Hecuba.
36. l. alulról 9. sor: Bergh helyett olvasd Bergk.
41. l. alulról 9. sor: δόμας helyett olvasd δόμοις.
48. l. közepén: δίπτυχα helyett olvasd δίπτυχοι.
48. l. alulról 10. sor: Bergkhé helyett olvasd Bergké.
33. l. alulról 7. sor: „sa yrikus“ helyett olvasd satyricus.

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA
ÉS KÖNYVSAJTÓJA